

કાર્ત્ત્વ ગુજરાતી સભા

ત્રૈમાસિક

પુસ્તક: ૮૫ અંક: ૪

રામાયણ, રઘુનાથ મંદિરના ભીંતચિત્રનો એક ભાગ, પાટણ

(છબી : પ્રદીપ ઝવેરી)

તલાલેખનની સમસ્યાઓ

ફાર્બસ
ગુજરાતી સભા

ત્રૈમાસિક

(પુસ્તક ૮૫, અંક ૪)

ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર

૨૦૨૦

સંપાદક:

સિતાંશુ યશસ્વન્દ્ર - હેમન્ત દવે

ફાર્બસ
ગુજરાતી
સભા

ફાર્બસ ગુજરાતી સભા

(સ્થાપના ઈ.સ. ૧૮૬૫)

કીર્તન કેન્દ્રને ત્રીજે માળે, ઉત્પલ સંઘવી સ્કૂલ સામે, સંત જ્ઞાનેશ્વર માર્ગ,

જૂહુ, વિલેપારલે (પશ્ચિમ), મુંબઈ ૪૦૦ ૦૪૯

ટેલિફોન: ૮૧-૨૨-૨૬૨ ૫૦૯ ૧૦

Email: forbes_gs@yahoo.co.in

www.forbesgujratisabha.org

મુદ્રક-પ્રકાશક: સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર
૩૦૨ બી, શ્રવણ રેસિડેન્સી, કોસ્મિક એન્કલેવ, સમા, વડોદરા ૩૯૦ ૦૨૪

સંપાદકીય સંપર્ક:

સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર

હેમન્ત દવે

૩૦૨ બી, શ્રવણ રેસિડેન્સી, કોસ્મિક એન્કલેવ,
સમા, વડોદરા ૩૯૦ ૦૨૪,
મો. ૯૨૨૮૧૮૭૪૩૬
Email: sitanshuy@gmail.com

ઇતિહાસ વિભાગ, માનવવિદ્યાભવન,
સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભવિદ્યાનગર ૩૮૮ ૧૨૦,
મો. ૯૮૨૫૦૧૦૨૬૧
Email: hemantdave@spuvvn.edu

આવરણ-સંકલ્પના:

પીયૂષ ઠક્કર, મનીષ શાહ

ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક લવાજમ:

એક વર્ષ માટે: રૂ. ૩૫૦ પાંચ વર્ષ માટે: રૂ. ૧૫૦૦ છૂટક અંક: રૂ. ૧૦૦

લવાજમ મોકલવાનું સરનામું:

ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, કીર્તન કેન્દ્રને ત્રીજે માળે, ઉત્પલ સંઘવી સ્કૂલ સામે, સંત જ્ઞાનેશ્વર માર્ગ,
જૂહુ, મુંબઈ ૪૦૦ ૦૪૯

ઇ-લવાજમની વિગત

Account Name: SHRI FORBES GUJARATI SABHA

Account No.: 036601001151

Bank & Branch: ICICI Bank - Juhu branch

IFS Code: ICIC0000366

અક્ષરોંકન:

મહેશ યાવડા, દિયા અક્ષરોંકન, યાવડા નિવાસ, વાસણા (બોરસદ) ૩૮૮ ૫૪૦, મો. ૯૧૦૬૬ ૩૫૩૩૭

મુદ્રણસ્થળ:

જવનિકા પ્રિન્ટર્સ, કારેલીબાગ, વડોદરા ૩૯૦ ૦૧૮, ફોન: ૦૨૬૫-૨૪૬૧૨૪૪

સાંકળિયું

તલાલેખનની સમસ્યાઓ/Problems of Topography

મધ્યકાલીન ગુજરાતી 'રામાયણ' વિશે	રાજેશ પંડ્યા	૦૪
ઉમરેઠના ચાર દસ્તાવેજો	રસીલા કડીઆ	૧૯
'ઉમરેઠના ચાર દસ્તાવેજો'માં પ્રયુક્ત શબ્દો વિશે નોંધ	હેમન્ત દવે	૪૪
'ગ્રામ્યમાતા'નો સ્રોત	હેમન્ત દવે	૪૫
ઓળખપાળખની ભૂલભુલામણી	વિપુલ કલ્યાણી	૬૧
કોરોનાના કપરા કાળમાં કચ્છમાં આરોગ્યસેવાઓ	લીલાધર ગડા	૬૬
આ અંકનાં લેખકોનાં સરનામાં		૭૧

લોકડાઉનના આ સમયમાં આ અંકનું મુદ્રણ અને વિતરણ અગાઉ મુજબ કરવું શક્ય ન જણાતાં, ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના પ્રમુખ શ્રી નવીનભાઈ દવેની અનુમતિ સાથે આ અંક હાલ ઇલેક્ટ્રોનિક માધ્યમથી પ્રકાશિત કર્યો છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી 'રામાયણ' વિશે

રાજેશ પંડ્યા

મુખબંધ

આરંભે રામકથાની કથાપ્રકૃતિ જોઈએ.

આ કથાપ્રકૃતિને આધારે રામકથાનાં સાત ઘટકો તારવી શકાય:

૧. કોઈ એક રાજકુમાર છે: નાયક.
૨. કોઈ એક રાજકુમારી છે: નાયિકા.
૩. કોઈ એક દૂત છે. જેના દ્વારા નાયક અને નાયિકા વચ્ચે પ્રેમ કે મુલાકાત થાય છે અને નાયક પરાક્રમ કરી નાયિકાને પ્રાપ્ત કરે છે.
૪. કોઈક કારણથી નાયકને દેશવટો મળે. એટલે એને પોતાનું સ્થાન-પોતાનું રાજ્ય છોડવું પડે.
૫. કોઈ એક ખલનાયક છે, જે નાયક અને નાયિકાના પ્રેમજીવનમાં વિઘ્ન ઊભું કરે છે. પરિણામે નાયક અને નાયિકા વચ્ચે વિયોગ સર્જાય છે.
૬. કોઈ એક સહાયક છે, જેના દ્વારા નાયક અને નાયિકાનું પુનર્મિલન શક્ય બને છે.
૭. નાયિકાની પુનઃપ્રાપ્તિ સાથે નાયકને પુનઃ રાજ્યપ્રાપ્તિ થાય છે.

આ રીતે જોતાં, રામચરિત્રની કથાસંરચના લોકકથાને ઘણી મળતી આવે છે. 'અપરમાતા દ્વેષને કારણે દેશવટો ભોગવતા રાજકુમારની પરાક્રમકથા' તરીકે રામચરિત્રને જોઈએ તો રામકથાના મૂળમાં રહેલા તેના લોકકથારૂપનો સંકેત પકડી શકાય. કથાસરિત્સાગરમાં રામકથાનું જે જૂનું રૂપ મળે છે તે આ ધારણાનું સમર્થન કરે તેવું છે. બૌદ્ધ સાહિત્યની જાતકકથાઓમાં અને જૈન સાહિત્યમાં

જે રામકથા મળે છે તે પણ રામાયણ કરતાં ઘણી જુદી છે. પ્રાચીનકાળમાં રામકથાની આવી કેટલીયે ભિન્ન ભિન્ન પરંપરાઓ પ્રવર્તતી હશે. વાલ્મીકિએ એ પરંપરાપ્રાપ્ત રામકથાઓનું સંપાદન-સંયોજન કરી આદિકાવ્ય રામાયણની રચના કરી હશે. જોકે વાલ્મીકિ રામાયણમાં રામકથા, ધર્મગાથા-પુરાણકથાના ઢાંચામાં ઢાળવામાં આવી છે એટલે ધાર્મિક-પૌરાણિક કથાઓની ઘણી વિશેષતા તેમાં જોવા મળે છે. સાથે સાથે એમાં મહાકાવ્યની સર્જનાત્મકતા પણ પ્રગટ થઈ છે.

૧

વાલ્મીકિ રામાયણ એ રામકથાવિષયક સંસ્કૃત કૃતિ તરીકે લગભગ સર્વસ્વીકૃત છે. આ મુખ્યધારાની સમાંતરે સંસ્કૃત-પ્રાકૃતાદિ ભાષાઓમાં, અને તે પછીના તબક્કે અનેક પ્રાદેશિક ભાષાસાહિત્યમાં પણ રામકથાની સમૃદ્ધ પરંપરાઓ વિકસી હતી. આજે, ભારતની જેટજેટલી ભાષાઓ અને જેટલી સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ છે તેટલાં રામાયણ છે. ઉપરાંત, પટચિત્રો-ભીંતચિત્રો-પોથીચિત્રો અને શિલ્પોમાં પણ રામાયણનાં કથાપ્રસંગોનું આલેખન થયું છે. કંઠપૂતળીના ખેલ અને છાયાનાટક, હરિકથા અને આખ્યાન તેમજ યક્ષગાનથી લઈને કથકલી અને રામલીલા સુધીના પ્રસ્તુતિજન્ય કાળપ્રકારોમાં પણ રામકથા અનેક રૂપાંતરો સાથે રજૂ થતી રહી છે. એમાં કોઈ પણ કૃતિ, બીજી કૃતિની સરખામણીમાં પ્રમાણભૂત હોવાનો દાવો ન કરી શકે. રામાયણના સઘન સંશોધન દ્વારા, પ્રક્ષિપ્ત અંશો તારવી પ્રમાણભૂત સમીક્ષિત આવૃત્તિ તૈયાર કરવામાં આવી છે એનું મોટું મૂલ્ય છે છતાં સર્વજનપ્રિય રામકથાઓ પણ સામાજિક-સાંસ્કૃતિક અભ્યાસોની દૃષ્ટિએ એટલી જ મહત્ત્વની છે.

રામાયણની સંસ્કૃત આવૃત્તિ વિપિબદ્ધ થઈ એ પહેલાં રામકથાની કંઠોપકંઠ રજૂઆત થતી હતી. રામકથાની ગાનપ્રસ્તુતિનો સંદર્ભ વાલ્મીકિ રામાયણમાંથી જ મળે છે. વાલ્મીકિ કુશ અને લવને રામાયણનું શિક્ષણ આપે છે એટલે કે રામકથાની સાંગીતિક રજૂઆત માટે તાલીમ આપે છે. એ શિક્ષણ લીધા પછી કુશ અને લવ રામકથાનું ગાન કરતાં કરતાં અશ્વમેધયજ્ઞ વખતે અયોધ્યા પહોંચે છે એનું વર્ણન છે. આ પરથી રામકથાના રજૂઆતકારો માટે 'કુશીલવ' શબ્દ રૂઢ બન્યો છે. આમ, રામાયણની મૌખિક રજૂઆત ગેયપરંપરા એના રચનાકાળ જેટલી જૂની ગણાય.

ભારતમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશોની લોકભાષાઓમાં તેમજ આદિજાતિઓમાં પણ રામકથાની વૈવિધ્યમય કંઠપરંપરા હતી. એમાંની કેટલીક આજે પણ જળવાઈ રહી છે. ગુજરાતમાં રામકથાની કંઠપરંપરાને લગતો, વહેલામાં વહેલો પુરાવો છેક તેરમી સદીમાં મળે છે. આ સમયમાં રચાયેલી અબ્દૂર રહેમાનની કૃતિ સંદેશક રાસકમાં કવિ ઠેરઠેર રામાયણ (અને મહાભારત તથા નળ અને સુદવચ્છ)ની કથા કહેવાતી હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે. બીજો ઉલ્લેખ ગુજરાતના ઐતિહાસિક પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં મળે છે. એ પ્રમાણે: એક ચાચરિયાક (ચાચરિયાક એટલે ચાચર-ચોક-ચોગાનમાં કથા કરે તે) બ્રાહ્મણ વિદ્વાનના શિષ્ય હરદેવે રામાયણની કથા સંભળાવીને આશાપલ્લી (આજના અમદાવાદના રાયપુર આસપાસનો વિસ્તાર)ના લોકોને મુગ્ધ કરી દીધા હતા. આ ઉલ્લેખોથી માલૂમ થાય છે કે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં રામાયણ આધારિત વિખિત કૃતિઓની આખ્યાન સ્વરૂપમાં રચના થવા લાગી એ પૂર્વે કંઠપરંપરામાં રામકથા ઘણી પ્રચલિત

હતી. ગુજરાતની કંઠપરંપરામાં પ્રચલિત આ રામકથા કેટલેક અંશે મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિઓની રચનાઓમાં પણ ઊતરી આવી હોય તેવી સંભાવના કરી શકાય. કેમ કે કંઠપરંપરા અને લિખિત પરંપરા વચ્ચે આવું આદાનપ્રદાન ચાલતું જ હોય છે.

૨

મધ્યકાલીન ગુજરાતી લિખિત સાહિત્યમાં રામાયણની મુખ્ય બે પરંપરા છે: ૧. જૈન પરંપરાની રામકથા અને ૨. જૈનેતર પરંપરાની રામકથા. જૈન સાધુ કવિઓ ચોક્કસ પ્રકારના ધાર્મિક ઉદ્દેશથી પ્રેરાઈને રામાયણની કથાસામગ્રીમાં ઘણા પાયાના ફેરફારો કરે છે. આ કારણે વાલ્મીકિના રામાયણ કરતાં આ રચનાઓ ઘણી જુદી પડે છે. એનો સંબંધ પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભાષાની જૈન રામાયણ સાથે વધુ છે. વસુદેવહિંડી (સંઘદાસ ગણિ)માંનું રામકથાનક; પઉમચરિયં (વિમલસૂરિ); ઉત્તર પુરાણ (ગુણભદ્ર) અને ગદ્યપદ્યમય પ્રાકૃતરૂપે સીતારામ ચોપાઈ (મહાસેન/મહાસેન?) જૈન પરંપરાની પ્રાચીનતમ રામકથાઓ છે. સમયસુંદરકૃત સીતારામ ચોપાઈ (૨૦૧૦ ૧૬૨૧-૧૬૨૪) આ જૈન પરંપરાની રામકથાને અનુસરતી મધ્યકાલીન ગુજરાતીની પ્રતિનિધિ કૃતિ છે.

સમયસુંદરે સીતારામ ચોપાઈમાં સીતારચિત્રને કેન્દ્રમાં રાખ્યું છે, એટલે સમગ્ર કથાની સંરચના બદલાઈને એ શીલવતીની કથાનો ઘાટ લે છે. રામકથાની સામગ્રીને પણ એ હેતુ માટે જ પ્રયોજવામાં આવી છે. વળી, રામકથામાં ન હોય પરંતુ શીલવતીની કથામાં હોય તેવા પ્રસંગો અને કથાઘટકો પણ તેમાં પ્રયોજાયા છે.

વાલ્મીકિ રામાયણથી, આ જૈન પરંપરાની રામકથા કેવો કથાભેદ બતાવે છે તે જોઈએ. સીતારામ ચોપાઈના આરંભમાં જ સીતાના, વેગવતી તરીકેના પૂર્વજન્મનું કથાનક વિસ્તારથી આવે છે. સીતા અવતારમાં તેની સગાઈ રામ સાથે નક્કી થાય છે. એક વખત નારદનું સ્વાગત સીતા યોગ્ય આદરથી કરતી નથી એટલે નારદ ભામંડલ પાસે જાય છે ને એને સીતા પ્રત્યે આકર્ષિત કરે છે. ભામંડલ આમ તો સીતાનો ભાઈ હોય છે. જન્મ વખતે જ તેનું અપહરણ થયું હોય છે. ચંદ્રગતિ નામનો વિદ્યાધર તેને ઉછેરે છે. આ વિદ્યાધર જનક પાસે જઈ, ભામંડલ માટે સીતાની માંગણી કરે છે. સીતાની સગાઈ તો રામ સાથે કરી હોવાનું જનક જણાવે છે. આથી બીજા વિદ્યાધરો સાથે મળી ચંદ્રગતિ જનક સામે શરત મૂકે છે કે 'રામ જો દેવાધિષ્ઠિત ધનુષ્ય ઊંચકી શકે તો જ સીતા સાથે તેનાં લગ્ન થાય. લગ્નપ્રસંગે ઘણા રાજાઓ બાણને અડે છે ને દાઝી જાય છે. છેવટે રામ ધનુષ્ય પર શરસંધાન કરી સીતાને પ્રાપ્ત કરે છે. આમ સીતારામ ચોપાઈમાં સ્વયંવરનો પ્રસંગ નથી; ને ધનુષ્યભંગનું કથાનક પણ જુદી રીતે મળે છે.

રામવનવાસનું કથાનક વાલ્મીકિ રામાયણ અને પઉમચરિય બંને પરંપરામાં ઘણું સમાન છે. પરંતુ રામવિદાય-દશરથમૃત્યુ, શૂર્પણખાની કથા, સીતાહરણ, જટાયુનું કથાનક અને યુદ્ધકથા જેવાં મુખ્ય કથાએકમો સીતારામ ચોપાઈમાં જુદી રીતે રજૂ થયા છે. જેમ કે, રામવનવાસ વખતે દશરથ શોક-વિલાપ કરતા નથી; પણ વૈરાગ્યભાવ અનુભવે છે. કવિએ અંતિમ અવસ્થામાં દશરથને સ્વસ્થ બતાવ્યા છે તે ફેરફાર ધ્યાનપાત્ર છે.

સીતારામ ચોપાઈના પાંચમા ખંડથી રાવણનો પ્રવેશ થાય છે. રાક્ષસદ્વીપમાં ચિત્રકૂટગિરિમાં લંકાનગરી આવેલી છે. ત્યાં વંશાશ્રવ વિદ્યાધર રાજ્ય કરે છે. તેનો પુત્ર તે રાવણ. પિતાએ બાળપણથી રાવણને રત્નહાર પહેરાવ્યો હતો. તેના નવ રત્નોમાં રાવણના મુખનું પ્રતિબિંબ પડતું હતું. એથી તે દશમુખ કહેવાતો. આ કલ્પના વિમલસૂરિના પ્રાકૃત રામાયણ પઉમચરિય જેટલી જૂની છે.

સીતારામ ચોપાઈમાં સુગ્રીવ અને હનુમાનવિષયક કથાનકો પણ ઘણાં જુદાં છે. સીતાની શોધ હનુમાન નહીં પણ સુગ્રીવ કરે છે અને રાવણ સાથે વિષ્ટિ હનુમાન કરે છે. રાવણ સાથેના યુદ્ધમાં ઘાયલ લક્ષ્મણને બચાવવા રામ, હનુમાન પાસે દિવ્ય ઔષધિ મંગાવતા નથી પણ અયોધ્યાથી દૈવી જળ લઈ આવવા ભામંડલને મોકલે છે. અંતિમ યુદ્ધમાં રામના બાણથી નહીં પરંતુ લક્ષ્મણના ચક્રથી રાવણનું મૃત્યુ થાય છે. આમ, સીતારામ ચોપાઈની યુદ્ધકથા ઘણી જુદી છે. તેમાં, રામકથાનો ઉત્તરાર્ધ પણ મોટો કથાભેદ બતાવે છે. કૃતિને અંતે, રામને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે; પછી અનેક જીવોનું કલ્યાણ કરી આયુષ્ય પૂરું થતાં નિર્વાણ પામે છે. આ પ્રકારના ફેરફારોને લીધે સીતારામ ચોપાઈ એ રામકથાનું વિશિષ્ટ રૂપાંતર બની રહે છે. આપણે તેને જૈન રામાયણ કહી શકીએ.

સીતારામ ચોપાઈ એ રામકથાનું સમગ્રતાથી આલેખન કરવાના કવિહેતુને લીધે દીર્ઘ કૃતિ બની છે. એમાં ૮ ખંડ છે. પ્રત્યેક ખંડની ૭ એમ ૬૩ ઢાલ અને દુહાઓ સાથે લગભગ ત્રણ હજાર સાતસો કડીઓનો વિસ્તાર ધરાવે છે. ‘નવખંડ પૃથિવીના કઠ્ઠા, ત્રિણ ચઉપઈના નવ ખંડો રે’ અને ‘સીતારામ સંબંધના, નવખંડ કહિસી નિબંધ’ જેની સમાપન પંક્તિઓમાં કવિએ એના વ્યાપનો નિર્દેશ કર્યો છે.

સીતારામ ચોપાઈના કર્તા સમયસુંદર પ્રસિદ્ધ સાધુ-કવિ છે. જૈન સાધુકવિઓ સંસારવિરક્ત હોવા છતાં કેવી સૌન્દર્યદૃષ્ટિ ધરાવતા હતા તેનો પરિચય ‘ધણ ધણ કલસ વિસાલા, ઉપરિ હાર કુસુમની માલા હો...’ એ પંક્તિથી શરૂ થતા, સીતાના દેહસૌન્દર્યનું વર્ણન કરતા કાવ્યખંડ દ્વારા થાય છે. ગર્ભવતી સીતાનાં લક્ષણવર્ણનમાં તો કવિની સૂક્ષ્મ અવલોકનશક્તિ આ રીતે પ્રગટ થઈ છે:

વજ્રજંઘ રાજા ઘરે, રહની સીતા નારિ,
ગર્ભ લિંગ પરગટ થયો, પાંડુર માલ પ્રકારિ,

થણમુખ શ્યામપણો થયો, ગરુ નિતંબ ગતિ મંદ,
નયન સનેહાલાં થયાં, મુખિ અમૃતરસબિંદ.

આ રાસકૃતિ ગેયતાની બાબતમાં પણ ઘણી સમૃદ્ધ છે. સંગીતનિપુણ કવિ સમયસુંદરે તે કાળે પ્રચલિત ઘણા - લગભગ પચાસેક - માત્રામેળ દેશીબદ્ધ ગેય ઢાળો સીતારામ ચોપાઈમાં પ્રયોજ્યા છે. ‘જે દરભબારિ ગયો હુસ્યઈ, ઢૂંઢાડિ, મેવાડિ નઈ દિલ્લી રે;/ ગુજરાતી માટુયાડિ મઈ તે કહિસ્યઈ ઢાલ એ ભલ્લી રે,’ જેવી કડી, સમયસુંદરના સંગીતજ્ઞાનને દર્શાવે છે. એમાં રાજદરબાર ઉપરાંત જે તે પ્રદેશમાં પ્રચલિત માર્ગી (શાસ્ત્રીય) સંગીત અને દેશી (લોક) સંગીતનો સાંકેતિક નિર્દેશ થયો છે; એ ખાસ નોંધપાત્ર છે. તો મધ્યકાલીન ગુજરાતી જૈન સાહિત્યમાં રામસીતાવિષયક ઘણી કૃતિઓ

રચાઈ છે; પણ તે સૌમાં સમયસુંદરકૃત સીતારામ ચોપાઈ એના વિસ્તારી કથાનક અને કાવ્યગુણ ઉભય દષ્ટિએ ચઢિયાતી કૃતિ છે.

૩

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં લગભગ છએક જૈનેતર કવિઓની સળંગ રામાયણ મળે છે. એમાં નાકર અને ગિરધરની રચનાઓ ઘણી વિશિષ્ટ છે. પહેલાં નાકરની કૃતિ વિશે. નાકરનું રામાયણ ૨૨૫ કડવાં ને પાંચેક હજાર પંક્તિઓનો વિસ્તાર ધરાવે છે. એનો આરંભ અનોખો છે. એક વાર અંજનીમાતા હનુમાનને પૂછે છે: ‘કોણે પુત્ર તમો શૈ દૂબલી, શી ચિંતા તમ વીર’ ત્યારે હનુમાન જવાબ આપે છે: ‘એક ક્ષણ મુજને રામવિયોગ તેણ દૂબલું હું આઈ’. આ સાંભળીને અંજની, હનુમાનના જીવને શાતા વળે તે માટે રામકથા સંભળાવવા કહે છે. રામકથાની માંડણી માટે નાકરની આ કલ્પના નવીન છે. કથાના વક્તા-શ્રોતા તરીકે પુત્ર અને માતાની આ કથનપ્રયુક્તિ ઘણી આકર્ષક છે. આમેય રામકથાની પરંપરામાં, રામચરિત્રના ગાયક તરીકે હનુમાનજીનો વિશેષ મહિમા છે. એ પ્રણાલિકાનો કળાત્મક વિનિયોગ નાકર પોતાના રામાયણમાં કરે છે.

રામકથાના આરંભની જેમ, રામાયણના કેટલાક કથાપ્રસંગોમાં પણ નાકરે રસકીય ફેરફાર કર્યા છે. જે તેમની કથાસંકલનશક્તિના પણ પરિચાયક બને છે. એમાં બે દષ્ટાંત જોઈએ. એક શ્રવણકથાનું અને બીજું હરિશ્ચંદ્રકથાનું.

શ્રવણની કથા વાલ્મીકિ રામાયણના અયોધ્યાકાંડમાં આવે છે, રામવનવાસ પછી અને દશરથના મૃત્યુ પહેલાં. દશરથનું મૃત્યુ પુત્રવિરહમાં થશે એ શાપનું પ્રયોજન સ્પષ્ટ કરવા આ કથાનું અયોધ્યાકાંડમાં હોવું યોગ્ય જણાય છે. નાકર આ કથાનકને ત્યાંથી ઉઠાવી, આગળ લઈ આવી, બાલકાંડમાં ગોઠવે છે. ત્યાં એ કથા દશરથને પુત્રપ્રાપ્તિ માટેની ભૂમિકા બને છે. શ્રવણકથાનું આ સ્થાનાંતર વધુ અસરકારક લાગે છે. નાકર, માત્ર કથાસંકલનાની જરૂરિયાત માટે શ્રવણકથાનો સ્થાનફેર કરે છે એવું નથી. એ વાલ્મીકિ રામાયણની શ્રવણકથામાં ન હોય તેવા બીજા ફેરફારો, લોકપરંપરાની શ્રવણકથાને અનુસરીને, કરે છે જેથી કથામાં માતૃપિતૃભક્તિનું પરિમાણ ઉમેરાય છે.

આવું શ્રવણ કથાનક તો નાકરે મૂળ કથામાં કરેલા પરિવર્તનનું દષ્ટાંત છે. જ્યારે હરિશ્ચંદ્રનું કથાનક નવા ઉમેરણરૂપ છે. નાકર કિષ્કિંધાકાંડમાં, કોઈ ઋષિ દ્વારા રામની આગળ હરિશ્ચંદ્રની કથા કહેવડાવે છે. ૬ કડવાંના કથાખંડને આપણે નાનકડું હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન જ કહી શકીએ. નાકરે, લેખનના આરંભકાળે, ૩૧ કડવાંનું મોટું હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન લખ્યું હતું. એને સંક્ષિપ્તરૂપમાં અહીં સાંકળી લીધું હશે. હરિશ્ચંદ્રની કથામાં પણ નાયક-નાયિકા, હરિશ્ચંદ્ર અને તારામતી, એકમેકથી વિખૂટાં પડી જાય છે, એટલે તેમની કથા સાંભળવાથી સીતાવિરહી રામના સંતપ્ત હૃદયને કંઈક સાન્ત્વના મળી રહે. હરિશ્ચંદ્રની કથા રામ સમક્ષ રજૂ કરવા પાછળનું આ કવિપ્રયોજન ઘણું પ્રશંસનીય છે.

નાકરનું રામાયણ કથાકથનમાં જેટલું આકર્ષણ છે તેથી વધુ તો ભાવસંવેદનમાં મોહક છે. નાકર કૃતિગત પાત્રોનાં વિધવિધ સંવેદન અને વિવિધ મનોભાવનું કેવું હૃદયસ્પર્શી નિરૂપણ કરે છે તેનાં

બે ઉદાહરણ જોઈએ:

૧. લક્ષ્મણમૂર્છાપ્રસંગે રામવિલાપના કેટલાક દુહામાં નાકર રામના બ્રાતૃસ્નેહનું આવું હૃદયવિદારક નિરૂપણ કરે છે:

આલોટ અવની ઉપરે, અન નિહાલી જોય;
કરુણાનિધિ કષ્ટ ભરા, રાતે લોચન હોય.

જો મુજ પૂઠે જનમિયો, ભાઈ તો કા પિહલું થાય;
વિવેક સાગર તું સદા, કષ્ટ સહ્યું મિ નવ જાય.

હું તુજ પહેલો અવતર્યો, તું પ્રસવ્યું મુજ પૂઠ;
નિદ્રા-આહાર અનુકમી, વીર વિવેકી ઊઠ.

અંબા આરત આણશ. ગુરુ કરશ કોધ;
બાંધવ દુઃખડા પામશ, ધર્મ નહીં રહ જોધ.

પાતક પ્રબલાં અમારડાં, આંસુ હવો હવ ધર્મ;
ધર્મશીલ ધરણી ઢલ્યું, જાણે મોટો મર્મ.

૨. કુંભકર્ણને નિદ્રામાંથી જગાડવાનો પ્રસંગ અન્ય કૃતિઓમાં બહુધા હાસ્યનિષ્પત્તિનું નિમિત્ત બને છે, જ્યારે નાકર આ પ્રસંગને પાત્રોના ઊર્ધ્વીકરણ માટે ખપમાં લે છે. નાકરનો કુંભકર્ણ તપસ્વી અને પ્રભુભક્ત છે; એટલે ગાયનવાદનનૃત્યથી નહીં પણ કીર્તનભક્તિથી જાગશે એમ રાવણ માને છે. એ રીતે કુંભકર્ણ જાગે છે. જાગતાં જ રાવણને ‘કાં કીધું એવડો અન્યાય’ કહી ઠપકો આપે છે, પછી આગળ પૂછે છે: ‘વહાલા વીર કિહો એ કથા/ રામ વના ન ભજ સન્યથા./ તો તમે શેં નથી થ્યાં રામ/ જો કરી આવ્યાં કૂડાં કામ’. રાવણ એનો ઉત્તર આમ આપે છે: ‘જો હું રૂપ ધરું જુગતાત/ તો પર પતની લાગ માત’. રાવણ-કુંભકર્ણના આ સંવાદ દ્વારા નાકર બંને પાત્રોના ઉદાત્ત મનોભાવને જે રીતે પ્રગટ કરે છે તેમાં ખલપાત્ર પ્રત્યેની કવિની સહાનુભૂતિનો પરિચય મળે છે.

આમ, નાકરના રામાયણમાં, વાલ્મીકિ રામાયણથી જુદાં હોય તેવાં ઘણાં કથાનકો પહેલીવાર મળે છે. નાકર એના પહેલા મધ્યકાલીન કવિ છે કે જેમણે રામાયણની લોકપરંપરાનાં કથાનકો સ્વીકારીને તેનો ગુજરાતી પદ્યબંધ બાંધ્યો છે. નાકરના રામાયણમાં આ લોકપરંપરાનો પ્રભાવ સામગ્રી અને નિરૂપણ એમ બંને સ્તરે જોવા મળે છે. એનો અનુબંધ પ્રેમાનંદમાં દઢ બને છે ને છેક ગિરધર સુધી ટકી રહે છે.

૪

મધ્યકાલીન ગુજરાતી રામાયણોમાં જો કોઈ એક કવિનું રામાયણ સર્વજનપ્રિય હોય તો એ છે

ગિરધરકૃત રામાયણ. એ ૨૮૯ અધ્યાયો અને ૯૬૦૦ કડીઓનો વિસ્તાર ધરાવતું, ગુજરાતીનું બૃહદ્ રામાયણ છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી રામાયણ પરંપરામાં ગિરધર છેલ્લા સ્તબકના કવિ છે, છતાં ગુજરાતી રામાયણની પૂર્વપરંપરાને આત્મસાત્ કરીને રચના કરનારા કવિ છે. ગિરધર, રામાયણની લોકપરંપરા જાળવવાની સાથે સાથે અનેક સંસ્કૃત કૃતિઓનાં રસપ્રદ કથાનકો પણ સ્વીકારે છે. ગિરધરે પોતાની કૃતિ માટે વાલ્મીકિ રામાયણ જેટલો જ હનુમંત નાટકનો આધાર લીધો છે. ઉપરાંત, આનંદ રામાયણ, અધ્યાત્મ રામાયણ, પદ્મપુરાણ, અગ્નિપુરાણ, યોગવસિષ્ઠ જેવી કૃતિઓમાંથી પણ કથારૂપાંતરો સ્વીકાર્યા છે. એમની આ બહુશ્રુતતાનાં બે ઉદાહરણ જોઈએ:

૧. વાલ્મીકિ રામાયણથી જુદા પડીને ગિરધર સીતાના પૂર્વજન્મનું કથાનક આપે છે. પૂર્વજન્મમાં સીતા પદ્માક્ષ રાજાની પુત્રી પદ્માક્ષી હતી. એ યુવાન થતાં દેવદાનવવ્યક્તિન્નરગંધર્વ સૌ એને પરણવાની ઇચ્છાથી આવ્યા. કોઈ યોગ્ય ન જણાતાં રાજાએ ના પાડી. આથી દારુણ યુદ્ધ થયું. એમાં પદ્માક્ષ સમસ્ત પરિવાર સાથે નાશ પામ્યો. પદ્માક્ષી યજ્ઞકુંડમાં સંતાઈને ગુપ્ત રહી. દિવસો પછી બ્રહ્મારણ્યના એક આશ્રમમાં મુનિના યજ્ઞકુંડમાંથી બહાર નીકળી. એનું અદ્ભુત રૂપ જોઈ, ત્યાંથી પસાર થતા રાવણને મોહ થયો. રાવણ પુષ્પક વિમાનમાંથી ઉતરી કન્યા પાસે ગયો તો એ ફરી યજ્ઞકુંડમાં સંતાઈ ગઈ. રાવણ શોધવા લાગ્યો તો યજ્ઞકુંડમાંથી પાંચ રત્નો મળ્યાં. તે પેટીમાં મૂક્યાં. પેટી મંદોદરીને સોંપી. મંદોદરીએ પેટી ઉઘાડીને જોયું તો છ માસની લક્ષ્મીરૂપ કન્યા જોઈ. સતી મંદોદરીએ એને અગ્નિજવાલા આદેશક્રિત તરીકે ઓળખી પેટીને દૂર દેશાવર મૂકી આવવા કહ્યું. જતી વખતે કન્યા બોલી: ‘હું રાવણકુળનો સંહાર કરવા લંકા પાછી આવીશ’. રક્ષકો તે પેટીને જનકપુરના ખેતરમાં દાટી આવ્યા. પદ્માક્ષ રાજા એ જન્મમાં જનકપુરનો વેદવિદ્ બ્રાહ્મણ બન્યો. રાજા જનકે આ ખેતરવાળી ભૂમિ તેને દાનમાં આપી. એક વાર, વર્ષાકાળે ભૂમિ ખેડતાં હળ સાથે પેટી અથડાઈ. બ્રાહ્મણે તે ખોદી કાઢી, રાજ્યની થાપણ સમજી રાજાને સોંપી. રાજસભામાં પેટી ઉઘાડતાં તેમાંથી પાંચ વર્ષની કન્યા નીકળી. નિઃસંતાન જનકરાયે તેને પુત્રી જાણી ઉછેરી. બ્રાહ્મણને કન્યા ભારોભાર કનક આપ્યું. સીતાના પૂર્વજન્મની આવી કોઈ કથા વાલ્મીકિ રામાયણમાં નથી. જૈન રામાયણમાં એ જુદી જુદી રીતે મળે છે. ગિરધર, સીતાના પૂર્વજન્મની જે કથા આપે છે તે જૈન રામાયણનું સીધું અનુકરણ નથી. આ કથાનો સ્રોત જૈન પરંપરા નહીં પણ આનંદ રામાયણ છે. કાશ્મીરના શાક્તોમાં આદેશક્રિતના અવતાર તરીકે સીતાના પૂર્વજન્મની આ કથા ખૂબ પ્રચલિત છે.

૨. બીજું ઉદાહરણ મંથરાનું કથાનક છે. એક પ્રભાતે રામ દંતધાવન કરતા ચોકમાં બેઠા હોય છે. કોઈ ખવાસ જળધારી લઈ પાસે ઊભો છે. આ બાજુ મંથરા કચરોપૂજો વાળે છે. એની રજ ઊડે છે. રાજસેવક રોકે છે ત્યારે મંથરા ‘દુર્વચન કહે તજી લાજ/ જાણ્યા તારા મોટા મહારાજ’ એમ કહે છે. આથી રામ ગુસ્સે થઈ સામું બોલે છે: ‘અરે રંડા તું તારે મારગ જા/ શાને કાજે વઢે છે તું કુબજા?’ કુબજા કહેતાં જ મંથરા કૂબડી-કદરૂપી બની ગઈ. પોતાના અપરાધની ક્ષમા માંગી ત્યારે રામે, કૃષ્ણાવતારમાં કુરૂપને સુંદર સુરૂપ કરવાનું વચન આપ્યું. તેમ છતાં રામરાજ્યાભિષેક વખતે એણે કૈકયીને સાધી રામને વનમાં મોકલવાની કપટયુક્તિ કરી. એમાં સફળ પણ થઈ. આ કથાનક આદિ રામાયણમાં મળતું નથી. અગ્નિપુરાણમાં એનો ઉલ્લેખ છે; પરંતુ ગિરધરમાં એનું કથારૂપ જોતાં લાગે છે કે કવિએ રામકથાની પ્રાદેશિક-લોકપરંપરામાંથી એ લીધું હશે.

આ રીતે ગિરધર, વાલ્મીકિ રામાયણનાં કથાનકમાં તો ફેરફાર કરે જ છે, લોકપ્રચલિત કથાનકોમાં પણ ઘણા ફેરફાર કરતા રહે છે. એના ઉદાહરણ તરીકે અહલ્યાનું કથાનક જોઈ શકાય. આ પ્રચલિત કથાનકને કવિએ બદલીને આ રીતે રજૂ કર્યું છે:

એમ કરતાં આગળ ચાલિયા, આવ્યા વનમોઝાર,
ત્યાં અહલ્યા શલ્યા થઈ પડી, ગૌતમ રૂખિની નાર.

ત્યારે પદરજ ઊડી રામની, પવન થકી નિરવાણ,
શલ્યાને સ્પર્શી જઈ, અહલ્યા થઈ તે જાણ.

કોઈ કહે રામે ચરણનો, સ્પર્શ કર્યો સાક્ષાત,
એ તો જૂઠું જાણજો, ઘટે નહીં એ વાત.

ભારતીય સમાજમાં જ્યારે સ્ત્રીની સ્થિતિ અત્યંત દયનીય હતી ત્યારે ગુજરાતી કવિ ગિરધર - નારીની અવદશાના રૂપક જેવા - અહલ્યા ઉદ્ધારના કથાનકમાં આવું પરિવર્તન કરી નારીસન્માનની ભાવના વ્યક્ત કરે છે. પુરુષપ્રધાન ભારતીય સમાજમાં મર્યાદાપુરુષોત્તમ રામનું ચરિત્ર આવી કથનરેખાથી વધુ અર્થપૂર્ણ બને છે.

ગિરધરના રામાયણમાં બે પ્રસંગોએ બ્રાહ્મણનિંદાનું આલેખન થયું છે. એક પ્રસંગ અયોધ્યાકાંડના છેલ્લા અધ્યાયમાં આલેખાયો છે. વનવાસ દરમ્યાન રામ ચિત્રકૂટ પર આવે છે ત્યારે બ્રાહ્મણો રામનિવાસનો વિરોધ કરતાં કહે છે કે તમારી સુંદર પત્નીને લીધે અહીં રાક્ષસોનો ઉપદ્રવ થશે માટે બીજે જતા રહો. વાલ્મીકિ બ્રાહ્મણોને સમજાવે છે. રામ પણ રાક્ષસો આવશે તો હું તેમનો વધ કરીશ એમ કહે છે, છતાં રાતવરત બધા બ્રાહ્મણો સ્થાન છોડીને જતા રહે છે. ત્યારે વાલ્મીકિ એ અજ્ઞાની બ્રાહ્મણોની નિંદા કરે છે. આ પ્રસંગ આલેખનને મૂળનો થોડોક આધાર છે. બીજો પ્રસંગ ઉત્તરકાંડમાં આવે છે. વાલ્મીકિના આશ્રમમાં સીતા આશ્રય લે છે ત્યારે એણે રાવણનું કુળનિકંદન કાઢ્યું છે, એને લોકોપવાદ લાગ્યો છે, એને માથે કલંક ચોંટ્યું છે. એના આવવાથી વિદ્વન થશે તેથી એ આશ્રમમાં ન જોઈએ એમ કહી વિપ્રો વિરોધ કરે છે. ત્યારે ‘તે વિપ્ર કર્મજડ કંઈ નવ સમજે, કેવળ વેદિયા ઢોર’ એવી એક પંક્તિમાં સચોટ રીતે બ્રાહ્મણનિંદા કરવામાં આવી છે. આ બંને પ્રસંગમાં આદિ કવિ વાલ્મીકિ પાત્ર તરીકે ઉપસ્થિત છે એ ખાસ ધ્યાનપાત્ર છે. એ દ્વારા ગિરધર કવિધર્મ અને કવિકર્મ અંગે માર્મિક સંકેત કરે છે.

ગિરધર કરતાં લગભગ ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં થઈ ગયેલા કવિ વિષ્ણુદાસના રામાયણમાં પણ આવો બ્રાહ્મણસ્વભાવ પ્રગટ કરતો એક હૃદયસ્પર્શી પ્રસંગ આલેખાયો છે. વનવાસ દરમ્યાન રામ ફરતાં ફરતાં શબરીની ઝૂંપડીએ આવે છે. ઘણું ચાલ્યાનો થાક લાગે છે એટલે પીવાને પાણી માગે છે. ત્યારે શબરી કહે છે કે અહીંના બ્રાહ્મણો મને પાણી ભરવા દેતા નથી. એથી રામ શબરીને ઉદેશીને કહે છે: તું પાણી ભરવા જા. નહીં ભરવા દે તો હું (બ્રાહ્મણોને) મારીશ. શબરી પાણી ભરવા ગઈ તો બ્રાહ્મણો એને મારવા આવ્યા એટલે રામે નદીમાં રુધિર મૂક્યું (‘તવ રામે જલ રુધીર વાત

કર્ચુ) બ્રાહ્મણોને સંધ્યા, પૂજા અર્ધ્ય, તર્પણમાં પવિત્ર જળ વિના મુશ્કેલી પડવા લાગી. એટલે જળશુદ્ધિ માટે રામને પ્રાર્થના કરી. ‘તવ રામે કહું જે ભીલડી ચર્ણ બોલે તો શુધ થાએ’. આ ઉપાય બ્રાહ્મણોએ કચવાતે મને કબૂલ રાખ્યો, ને શબરીના ચરણસ્પર્શથી ગોદાવરી શુદ્ધ બની.

મધ્યકાલીન સમાજમાં જ્ઞાતિભેદો તીવ્ર હતા ત્યારે બ્રાહ્મણ કવિ વિષ્ણુદાસે આવી આગવી શબરીકથા વડે તત્કાલીન વર્ગભેદ સામે પોતાની અસંમતિ જાહેર કરી છે; અને સમતામૂલક સમાજરચનાનો પક્ષ લીધો છે. કબીર કહે છે: ‘જાત પાત પૂછે નહીં કોઈ; જો ભજે હરિ, હરિકો હોઈ’. મધ્યકાલીન ભક્તિઆંદોલનને કારણે ભારતીય જનસમાજમાં આવેલી જાગૃતિનું આ પરિણામ છે.

૫

મધ્યકાલીન ગુજરાતી રામાયણ પરંપરામાં સળંગ રામાયણ ઉપરાંત રામવિવાહ, સીતા સ્વયંવર, સીતાહરણ, અંગદવિષ્ટિ, રાવણમંદોદરી સંવાદ, રણજંગ, લવકુશ આખ્યાન જેવી કૃતિઓની પણ એકાધિક કવિઓએ રચના કરી છે. એટલું જ નહીં, સીતાજીની કાંચળી કે લંકાનો સલાકો જેવી, કથાગીત અને સલાકોમાં રચાયેલી, કૃતિઓ પણ મળે છે. બારમાસા, સજજાય, ચો-ઢાળિયું જેવાં સ્વરૂપોમાં પણ જૈન કવિઓ દ્વારા રામકથાના પ્રસંગો આલેખાયા છે. કર્મણના સીતાહરણને પવાડા તરીકે પણ ઓળખાવાયું છે. બીજી બાજુ, લિખિત અને મૌખિક-ની વચ્ચે મૂકી શકાય તેવી ચંદ્રાવળા છંદની કૃતિ રામાવળા તથા દુહા-છક્કડિયા છંદમાં રામ-રાવણ-હનુમાન-સીતાની પંદર તિથિઓ પણ મળે છે. આમ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનેક સ્વરૂપોમાં રામકથા આલેખાઈ છે.

રામવિષયક પદસાહિત્ય પણ વિપુલ છે. એમાંથી થોડાંક પદ જોઈએ.

ભાલણરચિત રામબાલચરિતનાં પદો રામજન્મથી રામવિવાહ(ના આરંભ) સુધીનો વ્યાપ ધરાવે છે. એમાં પહેલું પદ રામજન્મ વર્ણનનું છે, જેનો આરંભ આ રીતે થાય છે:

થયાં મંદિર તેજ પ્રકાશ, એ રૂપ કોણ કળે!
અવનિકારણ શ્રીઅવિનાશ, મહારૂપ કોણ કળે!

ચતુર્ભુજ નારાયણ, કૌશલ્યાના નિજમંદિરમાં પુત્રરૂપે પ્રગટ થાય છે તેનો આરંભમાં સંકેત કરી કવિ એ તેજોમય રૂપનું વર્ણન બાર કડી સુધી આપે છે. દરેક કડીમાં ‘એ રૂપ કોણ કળે!// મહારૂપ કોણ કળે!’ એવો ધ્રુવખંડ આ અલૌકિક રૂપવર્ણનને સાર્થક બનાવે છે. છેલ્લી ત્રણ કડીમાં રસપ્રદ પદવળાંક આવે છે, આમ:

માતા દેખી થઈ દિગમૂઢ, એ રૂપ કોણ કળે!
જવ ઓળખ્યા ગરુડારૂઢ, મહારૂપ કોણ કળે!

પ્રભુ ભાંગિયે મનની ભ્રાંત, એ રૂપ કોણ કળે!
લઘુ બાલ ખેલવવાની ખાંત, મહારૂપ કોણ કળે!

તવ તુર્ત થયા શિશુરૂપ, એ રૂપ કોણ કળે!
ધણી ભાલણના સુરભૂપ, મહારૂપ કોણ કળે!

ભાલણની આ પંક્તિઓ તુલસીદાસ પાસે લઈ જાય. તુલસીદાસના રામચરિતમાનસમાં પણ લગભગ આવી જ કડી મળે છે:

માતા પુનિ બોલી સો મતિ ડોલી તજહુ તાત યહ રૂપા;
કીજૈ સિસુલીલા અતિ પ્રિયસીલા યહ સુખ પરમ અનૂપા.

આવા રામજન્મવર્ણન દ્વારા ભાલણ અને તુલસીદાસ, બંને કવિઓ ચતુર્ભુજ નારાયણનું નરબાલકમાં રૂપાંતર દર્શાવી, ઈશ્વરને માનવીય બનાવે છે. આવી સમાનતા, ભાષાની ભિન્નતા છતાં ભારતીય કવિતાની એકતાનો નિર્દેશ કરે છે.

આ પદમાલામાં રામની શિશુલીલાનું રસપ્રદ આલેખન થયું છે. એમાં રામના વસ્ત્રપરિધાનનાં બે પદ ઘણાં આકર્ષક છે. એ જુલડીના પદ તરીકે પ્રખ્યાત છે. પહેલું પદ જુલડી પહેરાવવાનું છે: ‘આવો જુલડી પહેરાવું...’ બીજું પદ રામ જુલડી ભૂલી આવે તેનું છે: ‘જુલડી ક્યાંય વિસારી, ત્હમે કોહો રઘુબા, રામા! જુલડી ક્યાંય વિસારી?’ રામની જુલડીય પાછી મોંઘામૂલી હોય: ‘આગળ પાછળ હીરા જડિયા વચ્ચે માણેક મોતી’. આવી જુલડી ખોવાઈ જતાં બધાં શોધશોધ કરે છે. જુલડીની ગોતાગોતથી રામ હેબતાઈ રડવે ચડે છે ને રડતાં રડતાં જે બોલે છે તેમાં જુલડીના ખોવાઈ જવાનું રહસ્ય છતું થાય છે:

રોતા રહીને કેહે રાઘવજી, જોડીને બે હાથ;
રાજહંસને મ્હેં ઓરાડી, ઊડી ગયો આકાશ.

આ રમણીય કવિકલ્પના રામના શિશુમુખે વ્યક્ત થતાં જ રસકીય કવિતા બની જાય છે. આ રીતે ત્રીસેક પદ સુધી ભાલણ રામબાળલીલાનાં વિવિધ ભાવચિત્રો દોરે છે. પછીનાં દસ પદો જુદાં છે. એમાં જનકપુરી જવા ગંગા પાર કરવાનું પદ તો આખું સાંભળવાજોગ છે. એની કેટલીક કડીઓ અહીં ઉતારું:

તમને જાણ્યા અવધપુરી સુબા, હો રાઘવ! રહો ઊભા ઊભા... (ટેક)

તમો પાષાણની કરી નારી,
અમો વાત કહું છું વિચારી; હો રાઘવ! રહો ઊભા ઊભા...

....

અમારો નિશદ્દિનનો વેહેવાર,
માહારો કેમ જીવે પરિવાર; હો રાઘવ! રહો ઊભા ઊભા...

....

રાઘવ કેહે: કોહો ત્યમ કરીયે,
લાવો પાત્ર તો પગલાં ધરિયે; હો રાઘવ! રહો ઊભા ઊભા...

લાવી નાવ પોતાને હાથ,
ભીલે પખાળ્યાં ચરણ રઘુનાથ, હો રાઘવ! રહો ઊભા ઊભા...

પાય ધોઈને કીધાં પાન,
ટળી નાવ થયું વૈમાન; હો રાઘવ! રહો ઊભા ઊભા.....

રામવનવાસ વખતે ગુહ-કેવટ રામલક્ષ્મણજાનકીને સરયૂ પાર કરાવે છે તે અયોધ્યાકાંડના પ્રસંગને ભાલણ બાલકાંડના ક્રમે ગોઠવે છે, સીતાસ્વયંવર પહેલાં. અહલ્યાઉદ્ધારના પદ પછી એ તરત આવતું હોઈ ઉપયુક્ત પણ લાગે છે. આ પદકડીઓ સાંભળતાં લોકકવિ દુલા કાગની પ્રસિદ્ધ રચના ‘પગ મને ધોવા ઘોને રઘુરાય, પ્રભુ મને શક પડવો મનમાંય...’ યાદ આવી જાય. દુલા કાગની આ પ્રસંગકલ્પના ભાલણ ને તુલસીદાસ જેટલી જૂની છે. એનો જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ રામાયણ આધારિત મહાનાટકમાં મળે છે. લીંબજી નામના એક મધ્યકાલીન કવિ આ કથાનકમાં ફેરફાર કરે છે. તેમની કૃતિમાં ઢીમર, (નાવડી નારી થઈ જવાની બીકે) રામમાં ચરણ-પગ પખાળતો નથી પણ રામલક્ષ્મણને કાંધે બેસાડી ગંગા પાર કરાવે છે તેવું આલેખન મળે છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્ત્રીકવિઓ ઓછાં છે. એમાં રામભક્તિકાવ્યના સંદર્ભે દિવાળીબાઈ અને કૃષ્ણાબાઈનો ખાસ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. વડોદરાના રામજી મંદિરમાં રહેતાં દિવાળીબાઈએ રામજન્મ, રામબાળલીલા, રામવિવાહ અને રામરાજ્યાભિષેક વિશે ઘણાં ધોળ-પદ લખ્યાં છે. જેમ મીરાંબાઈ માટે કૃષ્ણભક્તિ એમ દિવાળીબાઈ માટે રામભક્તિ એના વિધવાજીવનમાં મોટો આધાર બને છે. એક પદમાં તે કહે છે:

થઈ વિધવા પામ્યા ભજન, રામજી કહીએ
મટે ભવોભવનાં દુઃખ, રામજી કહીએ રે
આજ તમ પામ્યાનું સુખ, રામજી કહીએ

દિવાળીબાઈનાં કેટલાંક પદમાં તત્કાલીન રાજકીય-સામાજિક પરિસ્થિતિનું વર્ણન મળે છે. એ દષ્ટિએ રામરાજ્યાભિષેકને લગતાં બે પદ જોઈએ. એક પદમાં દશરથ રાજા, રામના ગાદીતિલક માટે જનસમાજના અઢારે વરણને બોલાવી તેમનો અભિપ્રાય પૂછે છે. રાજા કોને બનાવવો એ માટે પ્રજામત જાણવાની દિવાળીબાઈએ દેખાડેલી સૂઝ આજે પણ ગમી જાય તેવી છે. બીજા પદમાં સીતા, રાજ્યાભિષેકના આગલા દિને, ‘કાલે હું તો પેરું કઈ સાડી રે...’ એમ રામને પૂછે છે. ‘કાળી તો પહેરાય નહીં, લીલી મને ગમતી નથી’ એમ કહેતી તે ગુલાબી સાડી પર પસંદગી ઉતારે છે. સીતા, ‘તમે કેવો પહેરશો વાઘ, કઈ પેરે બાંધશો પાઘ’ એમ પૂછી રામની ઇચ્છા જાણવાનું પણ ચૂકતી નથી. દાગીના પહેરવાનો સીતાનો મોહ ‘પેરું દાગીના જોઈ જોઈ, બાકી રે’વા દેઉં ના કોઈ’ એ પંક્તિમાં પ્રગટ થાય છે. કૃષ્ણાબાઈરચિત સીતાજીની કાંચળી એ કથાગીતમાં તો સીતાનો

વસ્ત્રાભૂષણમોહ જ રચનાના કેન્દ્રમાં છે.

૬

હવે, આપણા વર્તમાન સમયસંદર્ભમાં ખૂબ પ્રસ્તુત જણાય એવાં બે'ક પ્રસંગ આલેખનો આ મધ્યકાલીન રામાયણોમાંથી જોઈએ.

રામાવળા મધ્યકાલીન ગુજરાતી રામાયણનું ઘણું વિલક્ષણ કૃતિસ્વરૂપ છે. રામાવળા એ કૃતિનામ રામકથા અને એના નિરૂપણ માટેનો ચંદ્રાવળા છંદ એ બંને શબ્દના પૂર્વપદ 'રામ' અને ઉત્તરપદ 'વળા'ને જોડીને રાખવામાં આવ્યું છે. આમ, ચંદ્રાવળા છંદમાં સળંગ કહેવાતી રામકથા એટલે રામાવળા. મધ્યકાલીન કવિઓના દેશી કડવાંબદ્ધ આખ્યાનશૈલીના રામાયણથી એ ઘણું ફેરફાર રામાયણ લાગે. એમાં રામચરિતની કથાસામગ્રી વધુ લૌકિક હોય છે તેમજ એની ભાષા અને રચનારીતિ પણ ગામઠી હોય છે. ઝીણું મલમલ નહીં પણ જાડા માદરપાટ જેમ.

મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં, ભાણિયો અને હરદાસ સૂઈએ લખેલા રામાયણના ચંદ્રાવળા એટલે કે રામાવળા ખૂબ જાણીતા છે. એમાં આવતો લંકાદહનનો પ્રસંગ તો ઘણો વિશિષ્ટ છે. અશોકવાડી ઉજાડી ને લંકાનગર બાળીને હનુમાન સળગતું પુચ્છ હોલવવા સમુદ્રકાંઠે જાય છે ત્યારે:

સમુદ્ર સામો આવ્યો ચાલી, કહે કપિ કર જોડ
મ નાંખીશ પૂછું માંહે તારું, કરું વિનંતી કરોડ
કરે વિનંતી કરોડ તે રહ્યો, ઝાલ દેખીને ધ્રુજ ગયો
પ્લવંગે ગાઢી રીસ ચડાવી, સમુદ્ર સામો આવ્યો અલી...

તેમ છતાં હનુમાન દરિયાનાં પાણીમાં સળગતું પૂછું બોળવા જાય છે એટલે એમ ન કરવાનું કારણ જણાવતાં સમુદ્ર 'પરજળશે કંઈ જીવડાં માંહે...' એમ કહીને, રૂપાંતર રહેલી જીવસૃષ્ટિને ઉગારવા વિનંતી કરે છે. ત્યારે 'જળ માંહે કેવાં જીવડાં વસે છે તે વારતા કરી સંભલાવ' એમ હનુમાનના કહેવાથી સમુદ્ર જળચરોનું વર્ણન કરે છે:

શાખામરગ સાંભલ રે કહુ, જલમાંહે જીવની જાત
મગરા મગરી પાલવા પાંઢી, રમે છે દિન-રાત
રમે છે દિન-રાત ન જંપે, કપિ જોઈને થરથર કંપે
કાયલ કુડચલના પાર નવ લહીએ, શાખામરગ સાંભલ રે કહીએ...

....

ને વીટીમાંહે ચકર્શીઆ ચાલે, અનેક મ્હોટા ઓર
કાંકશીયું. તાંપડી, તાંવડી, શીંગણ નેરે સલોર
શીંગણ ને રે સલોર અનેરી, બળશે બાપડી માંહે છે ઝેરી
સાહેરથી નવ રહીએ ક્યાંએ, વીટીમાંહે ચકર્શીઆ ચાલે...

લગભગ પંદર કડી સુધીના આ વિસ્તારી વર્ણન દ્વારા દરિયાઈ જીવસૃષ્ટિની વિવિધતાનો ખ્યાલ આપે જ છે, સાથે સાથે જળચરોનાં ૨૫ જેટલાં જૂનાં તળપદાં નામ (જેવાં કે પાલવા, પાંઢી, કુડચલ, ગુજરા, ડાકાનેર, સોનેરિયા, હારંગા, ઢાગરો, ભંગુર, શલારી, ચકર્શીઆ, શીંગણ, કાંકશીયું, તાંપડો, તાંવડી, સલોર, અડધિયા (આમાંથી કેટલાકનો ખુલાસો ભગવદ્ગોમંડલમાંથી મળે)) પણ જાણવા મળે છે. આ વર્ણન સાંભળી, લંકાદહન કરનાર હનુમાન સમુદ્રદહન ન થાય તે માટે સળગતું પૂછડું પાણીમાં બોળવાને બદલે કાંઠા પર પાથરે છે. સમુદ્ર મોજાં ઉછાળી ઉછાળી એને ઠારે છે તે કડીઓ સાંભળો:

એણે મન શું મેર જ આણી લઈ ધર્યું લંગોર
લેહરે માંહેથી લાખ વછૂટી, સાહેર કરે કલોર
સાહેર કરે કલોર તે હુઆ, ગામોગામથી ચાલ્યા ઢુવા
ઉલટ્યો સાહેર ઊડે પાણી, એણે મન શું મેર જ આણી..

....

ભાઠે ઘણું હનુ ભોમ શું ગાજે, ઢુવા દ્વિશોદિશ
પાણી કેરા પરવત ચાલ્યા, આવે બેહુ ઉલેશ
આવે બેહુ ઉલેશ ઉલારે, લાંગર ઉપર લોઢ જ વારે
ચીગટ ત્રણ ચડતાં વાજે, ભાઠે ઘણું હનુ ભોમશું ગાજે..

અને સમાપનની કડી:

પૂંછે ઝબોળ્યું ઝાઝે નીર, તરત ઓલાયો તાપ,
વેદના ભાંગી વાંદર કેરી, થયો કાયાને (એ?) આપ
થયો કાયાને આપ તે ટાણે, માતા કને જાઉં એમ જ જાણે
શીખ માગે સાહેર શું વીર, પૂંછ ઝબોળ્યું ઝાઝે નીર.

સુંદરકાંડનો આ સૌથી સુંદર ખંડ ગુજરાતી કવિએ લખ્યો છે. આ સુંદરકથા આજે પર્યાવરણ જાળવણી માટેની અદ્ભુત દષ્ટાંતકથા બની રહે છે. આ કંઈ કવિકલ્પનાનું નવીન અર્થઘટન માત્ર નથી. રામચરિતનાં લોકગીતોમાં ને લોકરામાયણના છક્કડિયામાં પણ આ પ્રસંગ રજૂ થયો છે. એટલે કહી શકાય કે કોઈ એકલદોકલ કવિની વૈયક્તિક કલ્પનામાં નહીં, પરંતુ વિશાળ જનસમૂહની સામૂહિક ચેતનામાં પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે આવો સમભાવયુક્ત આદર હતો. અબોલ જીવસૃષ્ટિને જાળવવાની જવાબદારીનું ભાન હતું. કોઈ જાતના દેખાડા વિનાની પર્યાવરણીય જાગૃકતા હતી.

આવા પ્રાકૃતિક પર્યાવરણનું મનુષ્યના હાથે કેવું નિકંદન નીકળતું રહે છે તેનું વર્ણન કવિ રઘુરામના લવકુશ આખ્યાનમાં મળે છે. આ આખ્યાનમાં, રામાશ્વમેધ પ્રસંગે, અશ્વ સાથે વિરાટ સૈન્ય કૂચ કરે છે તેનું દુષ્પરિણામ દર્શાવતી એક કડી કવિએ આવી લખી છે: ‘... વાટે નદી આવી એક/ સૈન્ય ઉતરતા જલ, થઈ લોપ જ છેક’. અન્ય મધ્યકાલીન કવિ શંભુરામ આ વર્ણનને વધુ અસરકારક બનાવે છે. એમના લવકુશ આખ્યાનની કડી છે:

ગિરિ પર્વત ચૂરણ થઈ ગયા
 અશ્વ પડગીયે મારગ થયા
 એહેવા ધાયા પાખરિયા ભલી
 દાંત ખોતરવા ન મલી સલી

મધ્યકાલીન કવિઓ જ્યારે પ્રાદેશિક ભાષામાં રામાયણની રચના કરે છે ત્યારે આવી કેં કેટલીયે કોઠાસૂઝ દાખવે છે. જે આજે આપણી સમજને પણ ઉજાગર કરે તેવી છે.

૭

મધ્યકાલીન ભારતીય ભાષાઓમાં રામાયણની જેમ ગુજરાતી રામાયણોમાં પણ અનેક પ્રાદેશિક વિશેષોનું આલેખન થયું છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી રામાયણોમાં પ્રજાજીવનમાં પ્રચલિત કેટલાંય તત્ત્વો ઓતપ્રોત થયેલાં છે. આ રચનાઓમાં જન્મ-વિવાહ-મૃત્યુસંબંધિત રીતરિવાજ તથા પર્વ-તહેવાર, વ્રત-ઉત્સવ, ભોજન-વસ્ત્રાભૂષણને લગતી જીવનપ્રણાલિનું આકર્ષક નિરૂપણ મળે છે. શુકન-અપશુકન, શાપ-વરદાન, મંત્ર-તંત્ર વિશેની તત્કાલીન માન્યતાઓ અને રૂઢ વિશ્વાસોનું પણ તેમાં આલેખન થયું છે. આ કૃતિઓમાં આમ મધ્યકાલીન ગુજરાતી પ્રજાજીવનના અભ્યાસ માટેની અઢળક સામગ્રી પડી છે. આ સંદર્ભે ગિરધરકૃત રામાયણમાંથી એક ઉદાહરણ જોઈએ.

ગિરધર, રામસીતાના વિવાહનું વર્ણન અદ્વલ ગુજરાતી લગ્નવિધિ પ્રમાણે કરે છે. તેમાં ગણેશ અને ગોત્રજનું સ્થાપન, પીઠી ચોળવી, કલવો ખવડાવવો, ધોળમંગળ ગાવાં, માથે મોડિયો બાંધવો, હાથે રામણદીવડો લેવો, પોંખણાં કરવાં, પહેરામણી આપવી, કંસાર ખાવો જેવા ઘણા લૌકિક વિધિને વિગતે કવિએ સાંકળી લીધા છે. રામના વરઘોડા વખતે કવિએ ‘રઘુવરજી ઘોડે ચડ્યા’ એ ધ્રુવખંડવાળી જે દેશી યોજી છે તેય લગ્નગીતના ઢાળમાં છે:

તત્પર થઈ ઊઘલિયા શ્રીરામજી, મુનિવરને લાગ્યા પાય રઘુવરજી ઘોડે ચડ્યા.
 તીખા તોરંગ ચાલે રે નાયવા, નિજ બંધુ સહિત રઘુરાય રઘુવરજી ઘોડે ચડ્યા.
 મોડ બાંધી માતાઓ મ્હાલતી રે, ગ્રહી રામણદીવડો હાથ; રઘુવરજી ઘોડે ચડ્યા
 ગીત મંગળ મધુરાં ગાય છે, ચાલે સરવ રાણીઓ સાથ રઘુવરજી ઘોડે ચડ્યા.

આ એક જ દષ્ટાંતથી જાણી શકાય છે કે સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભની દૃષ્ટિએ આ કૃતિઓ ખાસ્સી મૂલ્યવાન છે: એ કારણે જ આ રચનાઓ બાહ્ય રીતે ભલે પૌરાણિક રૂપ ધરાવતી હોય, આંતરિક રીતે તો લૌકિક રૂપ ધરાવે છે. એનું આ લોકરૂપ જ આપણે માટે આજે વિશેષ આસ્વાદ્ય છે ને સાંસ્કૃતિક અભ્યાસનું ક્ષેત્ર પણ છે. આવો અભ્યાસ સાહિત્યિક પરંપરાઓનાં પુનર્મૂલ્યાંકનની દિશામાં તો લઈ જશે જ, સાથે સાથે આપણી લુપ્ત થયેલી સ્મૃતિને પુનઃ પ્રાપ્તિ માટેનો પ્રયત્ન પણ બની રહેશે. આપણા ભૂતકાળને સમજવા-ઓળખવાનો આ પ્રયત્ન આપણા વર્તમાનને સમજવા-ઓળખવામાં તેમજ આપણી ‘સ્વ-ઓળખ’ ઊભી કરવામાં પણ કેટલેક અંશે મદદરૂપ બની રહેશે.

ફલશ્રુતિ

મધ્યકાલીન ગુજરાતી રામાયણના શ્રવણનું શ્રુતિક્લ કેવું વિલક્ષણ છે તે રામાયણના એક પ્રસંગથી જોઈએ. ગિરધરના રામાયણમાં સેતુબંધની રસપ્રદ કથા આવે છે તેમાં નલવાનર પથ્થર પર રામનામ લખતા નથી, માત્ર નામસ્મરણ કરી પાષાણ તરતા મૂકે છે. તેનું કારણ દર્શાવતાં કવિ લખે છે:

સહુ કપિ ઉપાસક રામના, મહા અનન્ય કહીએ જેહ
રામનામ ઉપર ચરણ મૂકી, ક્યમ ચાલે તેહ?

મુખે રામનામ સ્મરણ કરી, નળ મૂકતો પાષાણ
તેણે કરીને પરસ્પર તે જોડાયા નિરવાણ.

નાના મોટા ઊંચા નીચા વક ગિરિ તે કાળ,
શ્રી રામનામ પ્રતાપથી બેઠો બરોબર ઢાળ.

આજે ધર્મને સૌથી મોટી હાનિ ઢોંગી ભક્તો દ્વારા થાય છે ત્યારે ખરા ભક્તોએ કેવી ઝીણી ઝીણી કાળજી રાખવી જરૂરી છે એની પતીજ આ પ્રસંગથી પડે છે. આવું મધ્યકાલીન સાહિત્ય કાંઈ ધર્મના ડોળઘાલુઓનું ઉપાર્જન નથી. ધાર્મિક હોવાને લીધે તેની સૂગ રાખવી પરવડે નહીં. ઘણા સમકાલીન બૌદ્ધિકોની પક્ષપાતી ધર્મદષ્ટિ કરતાં તત્કાલીન અભણ કવિઓની વ્યાપક ધર્મભાવના તેમાં પ્રગટ થાય છે. જેની આજે તાતી જરૂર છે, સૌને.

સંદર્ભસામગ્રી

ગિરધરકૃત, રામાયણ. પાંચમી આવૃત્તિ ૧૯૫૮. અમદાવાદ: સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય.
ત્રિવેદી, ચિમનલાલ. ૧૯૬૬. કવિ નાકર: એક અધ્યયન. અમદાવાદ: ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય.
જાની, બળવંત (સં.) ૨૦૦૭. ભાલણની કાવ્યકૃતિઓ, ખંડ: ૧, ગાંધીનગર: ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી.
જોશી, દેવદત્ત. ૨૦૦૮. મધ્યકાલીન ગુજરાતી રામકથા સાહિત્ય, અમદાવાદ: પાર્શ્વ પબ્લિકેશન.
જાની, બળવંત (સં.) ૧૯૯૩. ભાણિયા અને સૂઈ હરદાસકૃત રામાવળા. ગાંધીનગર: ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી.
વાલ્મીકીય રામાયણ, ભાગ ૧-૨. ચૌદમું સંસ્કરણ ૧૯૯૫. ગોરખપુર: ગીતાપ્રેસ.
નાહટા, અગરચંદ અને નાહટા ભંવરલાલ (સં.) ૧૯૬૦. સીતારામ ચોપાઈ, સમયસુંદરકૃત. લાલચંદ કોઠારી, બીકાનેર: શાર્દૂલ રાજસ્થાની રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ.

ઉમરેઠના ચાર દસ્તાવેજો

રસીલા કડીઆ

પુરાણી ચીજોના સંગ્રાહક અમદાવાદના શ્રી મહેશભાઈ પંડ્યા પાસેથી મને ઉમરેઠના ચાર દસ્તાવેજો પ્રાપ્ત થયા છે. દસ્તાવેજો ગીરોખત પ્રકારના છે. ગીરોખત બે પ્રકારના હોય છે: ૧. કબજા વિનાની મિલકત જેમાં અપાતી હોય તે. આવા ખતને સાનગીરો કહે છે. અહીં આપેલા સં. ૧૯૬૯ સિવાયના સાનગીરોખત છે. પ્રસ્તુત ચારે દસ્તાવેજોનો સમય અનુક્રમે સં. ૧૯૪૮, સં. ૧૯૫૨, સં. ૧૯૬૪ તથા સં. ૧૯૬૯નો છે. આ ચારે દસ્તાવેજો સ્ટેમ્પ પેપર પર લખાયેલા છે અને સં. ૧૯૫૨ સિવાયના ત્રણે કચેરીમાં રજિસ્ટર્ડ પણ થયેલા છે. ચારે દસ્તાવેજ આગળપાછળ લખાયેલા છે. સ્ટેમ્પ પેપરની નીચે દસ્તાવેજનો મૂળ પાઠ અપાયેલો છે. સ્ટેમ્પ પેપરમાં નોંધણીની વિગતો સહી-સિક્કા સાથે છે અને પાછલે ભાગે કચેરીમાં નક્કી થયેલી વિગત સાથેના સહી-સિક્કા આપેલા છે. સં. ૧૯૪૮નું ગીરોખત સં. ૧૯૫૦માં ગીરવે લીધેલી રકમ ચૂકવી દેવાથી રદ પણ થયું છે અને આ રદ થયાની વિગતો પણ સહી-સિક્કા સાથે મૂળ પાઠના પાછલા પાને જોવા મળે છે. સં. ૧૯૪૮ના દસ્તાવેજમાં મતું અને સહીની વિગત નથી.

હવે આપણે આ ચારે દસ્તાવેજની વિગતો તબક્કાવાર જોઈએ.

પંક્તિપ્રમાણ:

સં. ૧૯૪૮નો દસ્તાવેજ ૨૨ લીટીનો છે. સં. ૧૯૫૨નો દસ્તાવેજ ૧૫ લીટીનો છે. સં. ૧૯૬૪નો ૧૯ લીટીનો અને સં. ૧૯૬૯નો લગભગ ૭૮ લીટીનો છે. પ્રસ્તુત દસ્તાવેજનો થોડોક ભાગ ફાટી ગયેલો છે અને વાળેલા દસ્તાવેજમાં ૪ સળ પડેલા તેમાંથી અંદાજે ૧૨થી ૧૪ લીટીવાળું આગળ-પાછળનું લખાણ ગુમ થયેલું છે. ચારે દસ્તાવેજો પૈકી છેલ્લો સં. ૧૯૬૯નો સૌથી લાંબો છે.

દસ્તાવેજની સ્થિતિ:

સં. ૧૯૪૮ તથા સં. ૧૯૬૪ના દસ્તાવેજોની ઝેરોક્ષ (ફોટો કોપી) મને સાંપડી છે. સં. ૧૯૫૨

તથા સં. ૧૯૬૯ના દસ્તાવેજોના ફોટા સાંપડ્યા છે. સં. ૧૯૬૯નો દસ્તાવેજ ૩૭૩ જોવા માટે મને પાછળથી અપાયો હતો પણ એ અતિ જીર્ણ અવસ્થામાં હતો. એના આગળપાછળ લખાયેલા લખાણનાં બે પૃષ્ઠોને દોરીથી સાંધ્યાં હતાં પણ ચાર ગડીબદ્ધ આ લાંબો દસ્તાવેજ બીજા પાનામાં ૩ ગડીઓ સાથેનો અર્થાત્ એક ગડી વિનાનો હતો. ત્રણ ગડી પૈકીના એક ભાગમાંનો પણ થોડો ભાગ ખરી પડેલો અને કરચોવાળો હતો. આ ફોટેલા દસ્તાવેજની આવી સ્થિતિ છતાં સચવાયેલી ઘણી વિગતોથી દસ્તાવેજ સમજાતો હતો. વળી, તે મતું અને સાક્ષી સાથેનો હતો, અને ૧૯મી સદીના અંતના અને ૨૦મી સદીના પ્રારંભના દોઢ દાયકાના કચેરીના લખાણ તથા દસ્તાવેજના લખાણની રજૂઆતના ફેરફાર હોય તો તે અભ્યાસ માટે લેવો જરૂરી જણાયો હતો. પ્રસ્તુત દસ્તાવેજ ચોખ્ખો, સુવાચ્ય તથા સુંદર અક્ષરોવાળો છે. આ સમયે કિત્તાથી લખાતું હોવાથી અક્ષરો કિત્તો ઉપાડ્યા વિના જ, અક્ષરો જોડાઈને લખવામાં આવતા. દરેક લહિયાની જોડવાની રીત આગવી હોય. અક્ષરો લાગે સરસ પણ સુવાચ્ય ન પણ હોય. સં. ૧૯૫૨ તથા સં. ૧૯૬૪નો દસ્તાવેજ સુવાચ્ય અક્ષરોવાળો લાગ્યો છતાં જોડાયેલા અક્ષરોની તરાહ સમજવી જહેમતભર્યું કામ રહ્યું.

દસ્તાવેજમાં 'સમય'નું (કાળગણનાનું) આલેખન:

પ્રસ્તુત ચારે દસ્તાવેજમાં વિક્રમ સંવત એના માસ, પક્ષ, તિથિ તથા ઈસ્વીસનના અંગ્રેજી મહિના તારીખ અને વાર સહિત ઉલ્લેખ પામ્યા છે. મુગલકાલીન દસ્તાવેજોમાં વિક્રમ તથા શાલિવાહન (શક) સંવત આપવામાં આવતા. ત્યાર બાદ ઘરમેળે દસ્તાવેજો થતા તેમાં માત્ર વિક્રમ સંવત જોવા મળે છે. કચેરીમાં થયેલા દસ્તાવેજોમાં હિજરી સંવત પણ જોવા મળે છે. અહીં ઈસ્વીસન, મહિનો તથા તારીખ-વાર ઉલ્લેખ પામ્યાં છે. આ સમય દરમ્યાન કચેરીમાં નોંધાયેલા સ્ટેમ્પ પેપર પર લખાયેલા દસ્તાવેજોમાં પ્રવર્તિત અંગ્રેજ શાસનનો અમલ હોવાનું પામી શકાય છે.

આ મુજબ સં. ૧૯૬૮ના વૈશાખ સુદ ૬ના ઈ.સં. ૧૮૮૨ની ૧૭ મેના મંગળવારના રોજ દસ્તાવેજ થયો છે. સં. ૧૯૫૨નો દસ્તાવેજ પ્રથમ જેઠ વદ ૧૩ના ઈ.સં. ૧૮૮૬ની ૯ જૂને સ્ટેમ્પ પેપર પર લખાયો છે. અહીં વાર નોંધાયો નથી. સં. ૧૯૬૪નો દસ્તાવેજ શ્રાવણ વદ પાંચમના રવિવારે ઈ.સં. ૧૯૦૮ની ૧૬ ઓગસ્ટે લખાયો છે. સં. ૧૯૬૯નો લાંબો દસ્તાવેજ ચૈત્ર સુદ ૬ ને શનિવારે, ઈ.સં. ૧૯૧૩ની ૧૨ એપ્રિલે લખાયો છે.

ગીરો આપનાર તથા લેનારની વિગતો:

સં. ૧૯૪૮માં બાજબેડાવાળ જ્ઞાતિના કીરપાશંકર નરોતમના ૪૫૧) ૩. અર્થાત્ સવા ચારસો ને એકાવન રૂપિયા લેણાં નીકળતા હોવાથી તેની સાંટે પટેલ મથુર દાદાભાઈ કરણવગામાં આવેલ બાપીકા ઘરનો પોતાના ભાગે આવેલ ઘર તથા પોતાના ભાગે આવેલ જમીનનો પોરણી તલાવડી ઉપરનો ચારડો ૧ સાંનમાં આપે છે, એમની સાથે પોતાના ભાઈની વિધવા સોનાનું નામ પણ ગીરોખતમાં સામેલ છે.

સં. ૧૯૫૨માં દવે આદીતરાંમ કલાંણજીએ અંગઊઘારે અજુભાઈ વસ્તાભાઈ પટેલને ૨૦) ૩. રોકડા આપ્યા છે અને તેની સાંનમાં પોરણી તલાવડી ઉપરનો કારડો ૧ સહિયારા ભાગનો છે. તેમાંથી

પોતાના ચોથા ભાગે આવેલ સવા અઠ્ઠાવીસ ગુંઠા કારડો લખી આપેલો છે.

સં. ૧૯૬૪માં ૩૩ વર્ષના બાજખેડાવાળ ત્રવાડી મુલજી ઊમીઆશંકરે ૩૦ વર્ષના લેઉઆ પટેલ મથુર દાદાભાઈ વાલદાસને ૨૨) રૂ. રોકડા આપેલ છે. આની સાંન પેટે મથુર સીમનાં ખેતરોમાં આવેલ ૬ નંગ + ૪ નંગ રોણો (રોણ = રાયણ)* વૃક્ષ આપે છે

સં. ૧૯૬૮માં ધીરધારનો ધંધો કરનાર દવે બાજખેડાવાળ મંછારામ જેઠાભાઈ કાલિદાસ એવા વ્યાસ ગિરધરલાલ છગનલાલ ભાઈજીભાઈને ૧૦૦૦ રૂ. મુંબઈગરા આપે છે. તેની સામે વ્યાસ ગિરધરલાલે પોતાનું બે ઓરડાનું મેડીબંધ તથા પરસાળ પણ મેડીબંધ હોય તેવું ઈંટો અને નળિયાવાળું ઘર તથા એક અન્ય ઓરડી કબજા સાથે ગીરો આપી છે.

ગીરો લેનાર-દેનારની આ વિગતો કેટલીક મહત્ત્વની હકીકતો તરફ ધ્યાન દોરે છે. સામાન્ય રીતે ધીરધારનો ધંધો વાણિયાઓના હાથમાં હોવાનું કહેવાય છે. અહીં બ્રાહ્મણના હાથમાં આ ધંધો હોવાનું જણાઈ રહ્યું છે. જગતનો તાત કહેવાતો ખેડૂત હંમેશાં નાણાભીડમાં રહેતો અહીં પણ જણાય છે. મથુર દાદાભાઈ ૧૪ વર્ષની ઉંમરથી પોતાની જમીન ગીરવે મૂકતો જણાયો છે. ત્યારે તે વિધવા ભાભી સાથે રહેતો હોવો જોઈએ. રોકડ પૈસાની જરૂરિયાત ધીરધાર કરનાર પૂરી પાડતા. આ દસ્તાવેજોમાં ખેતી તથા ધીરધારના ધંધા દર્શાવેલા છે. જમીન કે ઘર કજિયાનું કારણ બની કોર્ટનાં બારણાં જુએ છે તે વિગત સં. ૧૯૬૮ના દસ્તાવેજમાં સાંપડે છે.

આ ચારે દસ્તાવેજના બન્ને પક્ષો સિવાયની અટકોમાં ખૂંટ તથા મતું તથા સાક્ષીઓની સહીઓ જોઈએ તો પટેલ, પાટીદાર, દવે, જોશી, વ્યાસ, ખેડાવાળ બાજ બ્રાહ્મણ, લેઉઆ પાટીદાર, ડણાક, ભટ્ટ જેવી અટકો જોવા મળે છે અને તે દ્વારા ખેતી અને ધીરધારના ધંધાનું પ્રાધાન્ય સૂચવાય છે. વળી, બ્રાહ્મણવર્ગ સમાજમાં આર્થિક રીતે સંપન્ન જણાય છે.

ચારે દસ્તાવેજમાંનાં નામોમાં પિતા તથા દાદાનાં નામો પણ જોવા મળે છે. મુગલકાલીન દસ્તાવેજોની તો આ નામો લખવાની પરંપરા જ હતી. અહીં સં. ૧૯૬૦ પછીના દસ્તાવેજોમાં આ પરંપરા જણાય છે. તે પહેલાંના સં. ૧૯૪૮ તથા સં. ૧૯૫૨ના દસ્તાવેજોમાં આ પરંપરા જણાતી નથી. દસ્તાવેજમાંનાં મતું-સાક્ષી સમેત નામો તરફ એક દષ્ટિ કરતાં તે સમયે 'ઊમીઆશંકર' નામ વધુ પ્રચલિત છે.

વળી, દસ્તાવેજમાં લેનાર-દેનારની ઉંમર નિર્દેશિત થઈ છે—માત્ર સં. ૧૯૬૪ના દસ્તાવેજમાં. આ પહેલાં પણ મેં અનેક દસ્તાવેજો તપાસ્યા છે પણ આ રીતે બન્ને પક્ષોની ઉંમર ક્યાંય જણાવેલી જોઈ નથી.

અહીં સં. ૧૯૫૨ તથા સં. ૧૯૬૪માં પ્રયોજિત 'અંગઊધારે' શબ્દ નોંધનીય છે. ગીરોખતમાંની લેવડદેવડ વખતે વ્યક્તિની અંગત શાખને ધ્યાનમાં લેવાતી હતી તે તરફ આ શબ્દ ધ્યાન દોરે

* જુઓ 'ઉમરેઠના ચાર દસ્તાવેજોમાં પ્રયુક્ત શબ્દો વિશે નોંધ, પૃ. ૪૩.

છે. સમાજમાં વ્યક્તિની શાખ કેવી પ્રવર્તે છે તેને આધારે નાણાકીય વ્યવહારો થતા હતા. આ સમયે વ્યક્તિની સામાજિક પ્રતિષ્ઠાનું મહત્ત્વ બરકરાર છે.

ગીરોની શરતો:

સામાન્ય રીતે ગીરો આપતાં, તેની અવધિ તથા તે દરમ્યાનનું વ્યાજ કે ભાડું નક્કી થતું હોય છે. અહીં સં. ૧૯૪૮માં અવધિ સ્વરૂપે 'જારે ધણી માગે તારે દેવા' નક્કી થયું છે. વ્યાજ આ દસ્તાવેજમાં પ્રતિ માસ પ્રતિ રૂપિયે સામાન્ય રીતે દોકડા સ્વરૂપે લેવાય છે. આ દસ્તાવેજમાં પ્રતિ માસ પ્રતિ રૂ. ૮ રામ લેખે ચડે છે.

આ 'રામ'નો સાર્થ જોડણીકોશ રૂપિયો અર્થ આપે છે ભગવદ્ગોમંડળ એનો અર્થ 'વ્યાજમાં ટકાનો સોળમો ભાગ' એમ અર્થ આપે છે. તત્કાલીન ચાલતો દર દોકડામાં જોવા મળે છે એટલે દોકડા હોઈ શકે એવું અનુમાન થાય છે.

સં. ૧૯૫૨ના દસ્તાવેજમાં અવધિ જણાવેલી નથી પણ વ્યાજ જ્યારે લીધેલા ૨૨) રૂપીઆ પાછા આપવામાં આવે ત્યારે છૂટે એમ જણાવેલ છે.

સં. ૧૯૬૪માં લીધેલા ૨૨) રૂ. ઉપર પ્રતિ માસ ૧ રૂ. પર પોણો (૦૫૫) દોકડો વ્યાજ નિર્ધારિત થયું છે. એટલે એકદરે ૧ મહિનાના ૧૬૫ દોકડા ચડે તેમ જણાવેલ છે. 'ધણી જારે માગે તારે દેવા' એવી અવધિ નક્કી થઈ છે. પણ રૂપિયા વ્યાજ આપવાનો વાયદો સં. ૧૯૬૫માં પોષ સુદ પૂનમનો કર્યો છે.

સં. ૧૯૬૮માં કબજા સાથે સોંપેલ મેડીબંધ-ખડકી બંધ ઘર ગીરો આપ્યું છે અને આપેલ રકમ ૧૭૦૦ રૂ. પર એમણે આ રૂપિયાનું વ્યાજ કે ભાડું આપવાનું નથી. અવધિ ૫ વર્ષની રાખી છે. અવધિ બાદ, ગીરો લીધેલા રૂપિયા આપતાં મિલકત ઘર છૂટે. જો ન છોડાવી શકે તો ગીરોના રૂપિયાવાળી મિલકતથી તથા આ પૂર્વે એમના કબજામાં રહેલી પિતાશ્રીએ આપેલી મિલકતથી (ઘર તથા ઓરડીથી) વસૂલ કરે એવું નક્કી થયું છે.

આપેલ ઘર વાપરતાં, સંચરામણી અને નળિયાનો તોટો ૧૦૦૦) રૂ. લેનારને માથે રહે. વળી, ઘર પડે કે આખડે તો તેને દુરસ્ત કરાવવાની જવાબદારી પણ પૈસા લેનારના માથે જ રહે. કદાચ પોતે ન કરાવી શકે તો રહેનાર કરાવી લે અને ઘર મુકાવે ત્યારે એ ખર્ચ મજરે આપે એમ નક્કી થયું છે. ઘરવેરો પણ ગીરો આપનારને માથે ગણાવેલ છે. ઘર પર વેરો નંખાતો તેની જાણકારી અહીં પ્રથમ વખત થાય છે.

સ્થળનિર્દેશ:

દસ્તાવેજોમાં સાંન પેટે આપેલી વસ્તુઓ કયે સ્થળે આવેલી છે તેનો નિર્દેશ થયો છે. જેમ કે - સં. ૧૯૪૮માં હરણવગામાં ઘર તથા ઉમરેઠની સીમમાં પોરણી તલાવડી ઉપર ચારડો હોવાની વાત છે. સં. ૧૯૫૨માં પોરણી તલાવડી ઉપર સવા અઠ્ઠાવીસ ગુંઠાનો ક્યારડો હોવાની વાત છે.

સં. ૧૯૬૪માં સીમમાં ખેતર અને ત્યાં 'રાયણ'નાં વૃક્ષો હોવાની વાત છે. સં. ૧૯૬૮માં નાના વ્યાસવાડામાં ઘર છે જે ગીરવે આપવાની વાત છે. આમ, અહીં તત્કાલીન સમયમાં ઉમરેઠ ગામનાં સ્થળોની ભૌગોલિક સ્થિતિ સાંપડે છે.

ઘરની રચના:

દસ્તાવેજમાંના ઘરના વર્ણનને આધારે તે ઘર કેવું છે તે જાણી શકાય છે. આ રીતે તત્કાલીન ઘરોની સ્થાપત્યકીય માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. સં. ૧૯૪૮માં મથુર - સોના જે ઘર ગીરવે આપે છે તેને ૨ ઓરડા, ચોક અને ખડકી છે. ઘર ઈંટોનું બનેલું છે અને ઉપર છાપરું અને નળિયાં છે. સં. ૧૯૬૮માં આપેલું ઘર મોટું છે. આ ઘર પણ ઈંટો તથા નળિયાંવાળું છે. ઘરનાં નાનામાં નાનાં અંગોનાં માપ દર્શાવેલાં છે. ઘરને બે ઓરડા તથા ઉપર મેડો છે. આગળ પરસાળ પણ મેડાબંધી છે. પરસાળમાં પાણિયારું છે, ખડકી છે અને ખડકી આગળ પાયાબંધી ઓટલો છે.

માપનાં એકમ:

આજે મકાન કે જમીનની માપણી ચો. વાર અને ચો. મીટરમાં થાય છે. જમીન એકર અને વીઘાંમાં પણ મપાય છે. આ દસ્તાવેજોમાં માપ એકર-ગજ અને ગુંડામાં દર્શાવેલ છે. સં. ૧૯૪૮ના દસ્તાવેજમાં ઘરનું માપ ગજમાં અને ચારડાનું માપ એકર અને ગુંડામાં છે. સં. ૧૯૫૨માં કારડાનું માપ એકર તથા ગુંડામાં જ નોંધાયું છે. સં. ૧૯૬૪માં વૃક્ષોવાળા ખેતરનું માપ એકર તથા ગુંડામાં અપાયું છે. સં. ૧૯૬૮માં મકાનના દરેક ભાગ - ઓરડો, મેડો, ચોક, ખડકી, ઓટલો, વગેરેનાં માપ ગજમાં આપેલ છે. ગજને આણપાણમાં એટલે કે સવા (૧૧), અર્ધો (૦૧૧), પોણો (૦૧૧૧)ની નિશાનીથી દર્શાવેલ છે.

આમ, અહીં તત્કાલીન સમયના માપણીના એકમની જાણકારી પ્રાપ્ત થાય છે.

નાણાંનું એકમ:

ગીરવે આપેલ નાણાંના ચલણ સંદર્ભે બે મુખ્ય નામો મળે છે: ૧. બાબા [શાઈ] સં. ૧૯૪૮ના દસ્તાવેજમાં આ શબ્દ છે. ૨. મુંબઈગરા રૂપિયા. અંગ્રેજ અમલ દરમ્યાન આ નામે આ ચલણ હતું. નાણાં હંમેશાં અંક તથા શબ્દો બન્નેમાં દર્શાવાતાં. વળી, આ સમયે કિંમત સવા (૧૧), દોઢ (૧૧), પા (૦૧), અર્ધું (૦૧૧), પોણું (૦૧૧૧) આ રીતે આણપાણની સંજ્ઞામાં સૂચવાતી. સં. ૧૯૪૮માં (૪૫૧) ૩. સવા ચારસો એકાવન તથા બાબા રુ. અને મુંબઈગરા રૂપિયાનો નિર્દેશ છે. સં. ૧૯૬૪માં ૨૨) ૩. મુમાઈગરા કઠ્ઠા છે. સં. ૧૯૬૮માં મુંબઈગરા ૧૦૦૦) ૩.નો નિર્દેશ છે. વ્યાજસંબંધી એકમ દોકડાનું તથા રામનું છે. સ્ટેમ્પ પેપરની નોંધણીની કાર્યવાહીનો ખર્ચ આપેલો છે તે રૂપિયા, આના તથા પૈસામાં છે.

મારા બાળપણના (૧૯૪૫થી) સમયમાં નાણાંના આવા એકમ ચાલતા હતા. તે વખતે ૬૪ પૈસા = ૧ રૂ., ૩ પાઈ = ૧ પૈસો, ૪ આના = પાવલી, ૮ આના = અર્ધો, ૧ રૂ. = ૧૬ આનાના

કોષ્ટક લેખે ચલણ હતું. ૧ રૂ. = ૧૦૦ નવા પૈસાનું ચલણ ત્યાર બાદ આવેલું. આ માત્ર જાણકારી પૂરતું. સવાસો વર્ષ પહેલાં આ બધા એકમના કોષ્ટકની મને ખબર નથી.

ખૂંટ:

સાંન કે ગીરે આપેલ ઘર કે જમીનની ચારેબાજુની હદ એટલે કે ખૂંટ જણાવવામાં આવે છે. ખૂંટનાં નામોનો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે તે સમયે પ્રાયઃ ભાઈ, પિતરાઈ ભાઈ જેવા સંબંધીઓ આજુબાજુ રહે છે. મોટે ભાગે સહિયારી મિલકતમાંના ભાગલા પડ્યા પછીની ભાગે આવેલી મિલકત ગીરવે મુકાઈ છે. સગાં, સ્વજનો સામાજિક રીતે નિકટવર્તી રહેવા ઇચ્છતા હતા અથવા તો ભાગની મિલકત હોઈને નિકટવર્તી પાડોશી નજીકનું સગું જ રહેતું.

ખૂંટની વાત કરતાં પાણીનાં નેવાં ક્યાં પડે છે તેની ખાસ નોંધ લેવાઈ છે. પાણીનો નિકાલ કઈ રીતનો છે તેની પણ જાણકારી અપાઈ છે, જે ભવિષ્યમાં ઊભા થનાર ટંટા-ફિસાદને ટાળનારા બને છે. કોઈક ચીજનો સહિયારો ભોગવટો થતો હોય તો તેનો નિર્દેશ જરૂરી બન્યો હોઈ તે જણાવાય છે. સં. ૧૯૪૮માં ઘર આંગણ તથા ઢોર-બાંધણ તથા નીછારાના સરસંબંધ સહિતનું હોવાની સ્પષ્ટતા કરી છે.

સર્વે નંબર:

પ્રસ્તુત દસ્તાવેજોની ગીરવે આપેલ જમીન મિલકતના સર્વે નંબર અપાયા છે. મતલબ કે આ બધી મિલકતો સરકારી ચોપડે નોંધાયેલી છે. સં. ૧૯૪૮માં ઉમરેઠની સીમના ચાકડાનો સર્વે નંબર ૧૭૯૩ અપાયો છે. સં. ૧૯૬૪માં ખેતરનો સર્વે નંબર ૨૧૩૬ છે.

લિપિ તથા ભાષા:

ચારે દસ્તાવેજની લિપિ શિરોરેખાવાળી ગુજરાતી લિપિ છે. અક્ષરો અંગ્રેજી ત્રીજી-ચોથી એબીસીડી પેઠે જોડાઈને લખાયા છે. ત્રિપાંખિયો ‘અ’ અહીં સદંતર લોપ પામ્યો છે અને આજનો ‘અ’ ચલણમાં આવી ગયો છે. ‘લ’નું લેખન ‘ળ’ જેવું લાગે છે. પણ એ ‘ળ’ નથી. લનું નીચેનું પાંખડું વચલી આડી લીટી સાથે જોડાયું છે. ધ અને ઘ ખૂબ જ સરખા લાગે તેવા લખાયા છે. ‘ખ’ અને ‘બ’ સરખા જેવા લખાયા છે. ‘શ્ચ’માં ‘શ્ચ’ને દેવનાગરી ‘ચ’ને બદલે ગુજરાતી ‘ચ’ જોડવામાં આવ્યો છે.

જૂની લિપિમાં ખ પ્રયોજવાનો હોય ત્યાં ‘ષ’ વર્ણ પ્રયોજાતો અહીં ‘ષ’ માટે ‘ખ’ પ્રયોજાયો છે. જેમ કે – ‘વરષે’ને સ્થાને ‘વરખે’ એટલે કે ષ-ચ્છનો આ પ્રયોગ ક્યાંક અતિશુદ્ધિના પ્રયોગમાં પરિણમતો જોઈ શકાય છે. ખ માટેનો ‘ષ’ પ્રયોગ ચલણમાંથી લુપ્ત થયેલો જોઈ શકાય છે.

વર્ણો એકબીજા સાથે જોડાઈને લખાય છે ત્યારે તેમાં અલંકરણ – શોભા અર્થે કાનો કે માત્રા કે હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઈકારાન્તને આખો શબ્દ ઢંકાય તેવી રીતે લંબાવીને લખવામાં આવે છે. જેમ કે – મેડાબંધી, ભાઈજી, સુ, ખેતર, દક્ષણાતે, ગુંઠા, વગેરેમાં ‘ડ’નું પાંખિયું ‘મ’ કરતાંયે આગળ જાય છે, ‘જી’નું પાંખિયું ‘ભા’ કરતાં આગળ, ગુંઠામાંનો ઉકાર નીચેથી ઉપર જઈ બિંદુ બની પછી ઠમાં

પરિણામે છે, વગેરે.

‘જ’ વર્ણ ચલણમાં આવ્યો જણાતો નથી. જ્ઞાતિ શબ્દ ‘ગનાતી’, ‘ગ્નાતી’ એ રીતે લખાય છે.

અનુસ્વારનો બહુ અલ્પ વિનિયોગ થયો છે. બહુધા એનો લોપ જોવા મળે છે: તેનુ વાજ, અડધનુ, ખુટ, સવત, વગેરેમાં અનુસ્વારલોપ જોઈ શકાય છે.

‘ળ’નો ક્યાંક ‘ર’ થયો છે. જેમ કે – ઉમરેઠવારું (ઉમરેઠવાળું), એકગામવારા (એકગામવાળા)

અનેક શબ્દોમાં ‘ય’ શ્રુતિનો લોપ થયો છે. જેમ કે – મધે (મધ્યે), વાજ (વ્યાજ), આપુ (આપ્યું), ઊમીઆસંકર (ઉમિયાશંકર), નીકલા (નીકળ્યા), વાઅદો (વાયદો), વગેરે.

‘સ’ વર્ણ ‘શ’કારના મીઠા સાથે લખાયો છે. સં. ૧૯૪૮ના દસ્તાવેજમાં ‘સવત’, સુદ, પાસાએ જેવા શબ્દો આ રીતે લખાયા છે.

સં. ૧૯૬૯ના દસ્તાવેજમાં ‘સ’ને સ્થાને ‘શ’કારનું બાહુલ્ય જોવા મળે છે. જેમ કે –શાંન, શરશમંધ, શોંપી, શંવત, શદરહુ, વગેરે. વળી કનો ગ પણ થયો છે. જેમ કે – કારતગ (કારતક).

ધ્વનિપરિવર્તનો થયાં છે તેનાં અન્ય ઉદાહરણોમાં ‘ર’નો ‘ડ’ = અર્ધુને સ્થાને અડધું. ‘ળ’નો ‘ર’ = વાળુંને સ્થાને વારુ, જારે-તારે = જ્યારે-ત્યારે, અમો-તમો = અમે-તમે

અનુનાસિક વ્યંજન પૂર્વેનો સ્વર અનુસ્વાર લે છે. દા.ત. સાંન, પાંણીઆરું, પ્રમાણે

ભાષાશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, અહીં અશુદ્ધિ ઘણી છે. શબ્દની જોડણી એક જ દસ્તાવેજમાં જુદી જુદી જોવા મળે છે.

રૂઢિગત પદાવલિઓ દસ્તાવેજને અંતે આપવાની પરિપાટી અહીં લુપ્ત થયેલી જોવા મળે છે. માત્ર સં. ૧૯૫૨ના દસ્તાવેજમાં “રાજખુશીથી ત: અકલહુશીઆરીથી લખી આપુ છે તે ખરૂ છે. એ લખુ સહી. બાપના બોલથી પાલીએ”. જેવી રૂઢિગત પદાવલિ જોવા મળી છે. અન્ય દસ્તાવેજોની નોંધણી થઈ હોઈને એની આવશ્યકતા ગણી નહિ હોય. આપણા પિતૃપ્રધાન સમાજવ્યવસ્થામાં પિતા મોભાનું, આદરણીય સ્થાન ધરાવે છે અને તેના શબ્દને આજ્ઞા માની શિરોધાર્ય કરવાનું રહેતું. એટલે અહીં દસ્તાવેજની ભલે નોંધણી થઈ નથી પણ આમાંની આ પદાવલિઓ કોર્ટના લખાણ જેટલું જ મહત્ત્વ ધરાવે છે.

ભાષા અને શબ્દભંડોળ:

દસ્તાવેજની ભાષા આજની ગુજરાતી ભાષા જેવી જ છે, છતાંય દસ્તાવેજલેખનની જૂની પરિપાટીની કેટલીક પદાવલિઓ તથા શબ્દો જોવા મળે છે. જૂના સમયમાં સંસ્કૃત ભાષાનું ચલણ હતું. દસ્તાવેજ આ ભાષામાં લખાતા. પછી મુગલકાલીન સમયમાં ફારસી રાજભાષા બની. વળી, ગુજરાતના કેટલાક ભાગોમાં મરાઠી શાસન આવ્યું એટલે આ બધી ભાષાઓ તથા તેના શબ્દોનો પ્રભાવ

દસ્તાવેજલેખનમાં જોવા મળે છે. જોકે એ શબ્દો અશુદ્ધ રીતે લખાયા છે.

સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રભાવ ‘હસ્તાઅક્ષરાંણદત્તાન’ જેવી, સંસ્કૃતમાં લખાતા દસ્તાવેજની, પદાવલિનું હજુ પ્રવર્તન જોઈ શકાય છે. કેટલાક સંસ્કૃત શબ્દોનું ગુજરાતીકરણ વાસ્તેવંગ (વાસ્તવ્ય), મધે (મધ્યે), ગરહીત ઘરાંણે (ગૃહીત ગૃહદ્ર), આદેહંગ (અદૈહ), દુવાર (દ્વાર) જેવા શબ્દોમાં જોઈ શકાય છે.

ફારસી ભાષાના પ્રભાવે દસ્તાવેજલેખનમાં વ્યક્તિના પિતા તથા દાદાના નામને ‘બિન’ (–નો પુત્ર) શબ્દથી જોડવાની પરંપરા અહીં ચાલુ રહેલી સં. ૧૯૬૯ના દસ્તાવેજમાં જોવા મળે છે. આ સિવાય ‘દુરસ્ત’ તથા ‘મજમલે’, ‘મુકદમો’, ‘રૂઈએ’ જેવા શબ્દો પ્રયોજાયા છે.

તત્કાલીન ગુજરાતી ભાષા તળપદી છે અને અહીં તત્સમ, તદ્ભવ તથા દેશ્ય શબ્દો જોવા મળે છે. દા.ત. પાંણીઆરુ, ગેરે, ગંરાણે, જારે-તારે, અમો-તમો, ચારડો, કારડો, ઊગમણી, આથમણી, વગેરે.

કચેરીમાં દસ્તાવેજ તો ગુજરાતીમાં થયો છે પણ સિક્કામાં અંગ્રેજી-ગુજરાતી લખાણ, સહી અધિકારીએ અંગ્રેજીમાં કરેલી છે. વળી ડીસ્ટ્રીક્ટ ફિટનીસ તથા હાઉસ ટેક્સ જેવા શબ્દો ચલણમાં આવેલા જોઈ શકાય છે. (સં. ૧૯૬૯) સર્વે નંબરને સરવાઈ નંબર કહ્યો છે.

આમ, ભાષા તથા શબ્દભંડોળ વૈવિધ્યસભર છે.

દસ્તાવેજમાં આવતા કેટલાક શબ્દોની સમજૂતી:*

આપણે જોયું કે દસ્તાવેજની ભાષા અને શબ્દોમાં તળપદીપણું છે. કેટલાક શબ્દો મારે માટે અજાણ્યા હતા. શબ્દકોશ, ગામડાંના લોકોને પૂછી, એના અર્થ જાણવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ‘રામ’ શબ્દની વાત આગળ થઈ ગઈ છે.

સં. ૧૯૪૮ તથા સં. ૧૯૫૨માં ચારડા તથા કારડા શબ્દો કોશમાં ન મળ્યા. એની નજીકનો શબ્દ ક્યારડા મળ્યો. ખેતીના વ્યવસાયીને પૂછવામાં આવ્યું. સહિયારી જમીનના ભાગ પડે ત્યારે એ જમીનને જુદી પાડવા એની ચારેબાજુ થોડો ઊંચો ક્યારો બનાવવામાં આવે તે ક્યારડો. આવી જમીનમાં પાણી રહી શકે તેથી ચોખા, ચણા જેવા અનાજના પાકો સારી રીતે લઈ શકાય.

સં. ૧૯૬૪ના દસ્તાવેજમાં રોણો તથા રોણ શબ્દ છે. કોશમાં રોણો શબ્દ નથી. રોણ એટલે વૃક્ષ. ‘રાણ’ શબ્દ હતો તેનો અર્થ પણ વૃક્ષ થતો હતો. બન્ને વૃક્ષના લાકડા રંગારાને કામ લાગે છે. એની છાલ ચામડાં રંગવાના કામમાં આવે છે. રોણ બોલતાં ‘રાયણ’ શબ્દનો ભાસ થયો. રોણવૃક્ષ એ રાયણવૃક્ષ હોય તેવી સંભાવના વધુ લાગી.

* જુઓ ‘ઉમરેઠના ચાર દસ્તાવેજ’માં પ્રયુક્ત શબ્દો વિશે નોંધ, પૃ. ૪૩.

સં. ૧૯૬૪ના દસ્તાવેજમાંનો જ 'વાલુકો' શબ્દ પણ મારે માટે અજાણ્યો રહ્યો. કોશ કે વ્યક્તિની મદદ મળી નહિ. દસ્તાવેજમાં 'વારુ' શબ્દ જોયેલો. અહીં 'ળ'ને સ્થાને 'ર' વપરાયેલો હતો. 'વાલુકો' એની જેમ 'ળ'ને બદલે 'લ' હોય તો વાળુકો = વાળી શકાય - બદલામાં આપી શકાય તેવાં ૬ નંગ વૃક્ષો એમ અર્થ બેસાડ્યો.

આમ અત્રે દસ્તાવેજો છે તે પૈકીના બે ઓગણીસમી સદીના અંત ભાગના એટલે કે ઈ.સ. ૧૮૯૨ અને ઈ.સ. ૧૮૯૬ના અને બાકીના બે વીસમી સદીની શરૂઆતના ઈ.સ. ૧૯૦૮ અને ઈ.સ. ૧૯૧૩ના એટલે કે આજથી લગભગ ૧૦૭ વર્ષ જૂના છે. તેમાં તત્કાલીન સમયની કચેરીની નોંધણીની કાર્યવાહી, ઉમરેઠના સ્થળવિશેષનાં નામો, જ્ઞાતિ, અટક, ઉંમર, ધંધાની વિગત સાથેનાં વ્યક્તિનામો, તત્કાલીન નાણાકીય ચલણ, લેવડદેવડની રીતિ, ગીરો મિલકતની અવધિ તથા શરતો, તત્કાલીન લિપિ તથા ભાષાકીય ધ્વનિપરિવર્તનો સાથેનું જુદી જુદી ભાષાઓના શબ્દોથી બનેલું શબ્દભંડોળ અને સામાજિક મૂલ્યોની જાણકારી મળતી હોવાથી તેનું મહત્ત્વ ઘણું છે. વળી, મુગલ કે મરાઠાકાળ કરતાં એની લખાવટમાં કેવો, કેટલો ફેરફાર થયો છે તેની જાણકારી પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

લિપ્યંતર બાબતે નોંધ:

- પ્રસ્તુત દસ્તાવેજોમાં ગુરુવિરામ (:) તથા ડેશ (-) સિવાયનાં વિરામચિહ્નો આપવામાં આવ્યાં નથી. જરૂર જણાઈ ત્યાં અન્ય વિરામચિહ્નો મેં મૂક્યાં છે.
- શબ્દ કે અક્ષર સુધારવાની જરૂર જણાતાં એવો શબ્દ કે અક્ષર ગોળ () કોંસમાં મૂકવામાં આવેલો છે.
- લખાણમાં શબ્દ ખૂટતો જણાય તો તેને ચોરસ [] કોંસમાં ઉમેરેલો છે.
- પુનરાવર્તિત થતો બિનજરૂરી શબ્દ કે અક્ષરને છગડિયા { } કોંસમાં મૂકેલો છે.
- જ્યાં લખાણ અવાચ્ય રહ્યું છે તો તે જગા ખાલી રાખી એના પર 'અવાચ્ય' લખ્યું છે અથવા તરંગ રેખા ~~~~~ દોરી છે.
- જૂનાં પરિમાણ કે કોષ્ટકો ભગવદ્ગોમંડલકોશના પરિશિષ્ટમાં છે. જિજ્ઞાસુ તે જોઈ શકે છે.
- લખાણમાં કેટલાક અક્ષર ઉકેલ્યા છે પણ એનો અર્થ નીકળતો નથી તેથી એવા શબ્દની આગળ મૂળ પાઠ તથા શબ્દકોશમાં ? કરેલો છે.

ઉમરેઠના ચાર દસ્તાવેજોના મૂળ પાઠ તથા નોંધણી, વગેરેનો મૂળપાઠ

૧) સં. ૧૯૪૮નું ગીરોખત

(સ્ટેમ્પ પેપરની નીચેનું લખાણ)

મૂળ પાઠ

૧. સ(સં)વત ૧૯૪૮ વરખે(ષે) વઈસાક વી(વ)દ ૬ વાર ભોમ તા. ૧૭ મેએ સ[ને] ૧૮૯૨ દીને
૨. ઊમરેઠવારા(ળા) ભટ પરભુસંકર - કીરપાસંકર દુકાનનો - કીરપાસંકર-
૩. નરોતમ - જાતે ખેડાવા[ળ] બાજ બ્રાહ્મણ. કસબ વાજનો. જોગ લી. એકગામવારા(ળા)

૪. પટ(ટે)લ મથુર દાદાભાઈ તથા બાઈ સોના - પટ-દાદાભાઈ વહાલાભાઈની -
 ૫. વીધવા. જાતે પાટીદાર લેઉઆ. કસબ મરદનો ખેતીનો ને ઓરતનો ઘરકામ -
 ૬. નો. જત રૂ ૪૫૧૧ અંકે ચારસે ને સવા એકાવન પુરા સીહારા દેવા તેની બાબત કે:-
 ૭. સ(સં)વત ૧૯૪૭ના કારતગ સુદ ૧ના રોજના ખાતાનો હીસાબ-કરતા નીકલા તેનું આ -
 ૮. ખત લખી આપુ છે તે દેવા. તેનું વાજ માસ ૧ રૂ ૧ રામ ૮ અંકે રામ આઠ લેખે ચડે.
 ૯. જારે ધણી માગે તારે દેવા. આ નાણાંની સાંનમાં ખેડા ડીસ્ટ્રીક્ટની સબ ડીસ્ટ્રીક્ટ,
 ૧૦. ઊમરેઠ. તે ઊમરેઠ મધેની તા: સીમની મીલકતની વીગત:

(૧)

૧૧. ઘર મેહેલે કરણવગા મધેનું. તેમાં ઓરડે(ડા) ૨ તથા પરસાલને આગળ ચોક ને આગળ -
 ૧૨. ખડકી. એ રીતનું ઘર ઓતર-દખણ ગજ ૧૭ તથા પુરવ-પછમ ગજ ૨૧ છે તે મધે -
 ૧૩. નું અડધનુ દક્ષણ તરફનું અમારા ભાગનુ જમીન-ઉપરદલ સુધી ઈટેરી નલીએટ -
 ૧૪. મેડાબંધી. તેના ખુટ: ૧ - ઓતર પાસાએ આ ઘર મધેનુ અડધનુ પટ(પી?) જેસંગ -
 ૧૫. વાલદાસનો ઓરડો છે. ૨ - દક્ષણે જોશી જીવરામ મયારામનુ ઘર છે.
 ૧૬. ૩ - ઊગમણે રાજમારગ છે. ૪ - આથમણે પટલ માવજી રામદાસનુ ઘર છે.
 ૧૭. એ રીતે ચાર ખુટ, વચલુ ઘર આંગણા તથા ઢોરબાંધણા તથા નીછારાના સ-
 ૧૮. ૨ સમંધ સહીત અમારૂ બાપીતુ અસલ હદ મુજબનુ લખી આપુ છે. તથા

(૨)

૧૯. ચારડો-૧. ઊમરેઠની સીમનો સરવાઈ નંબર ૧૭૯૩, એકર - ૨ ને ગુઠા - ૩૩, પોર-
 ૨૦. ણી તલાવડી ઊપરનો. તે મધેનો અડધનો એકર - ૧. સરકારી અમારો હક.
 ૨૧. ઊગમણી પાસાએ નહી પણ આથમણી પાસાએ એ જ નંબર મધેના પટલ: જેસંગ વાલ-
 ૨૨. દાસના ચારડા છે. તથા ઊતર પાસાએ નાલ છે. તથા દક્ષણે પટલ: અજુભાઈ
 અહીં લીટી ૨૧ તથા ૨૨ના છેલ્લા બે અક્ષરો પર આવે તેવો સિક્કો છે જેમાં વચ્ચે 'ઉમરેઠના
 સબરજિસ્ટ્રારનો' લખેલો સિક્કો છે જે અર્ધો જ લાગ્યો છે.

હવે જોઈએ સ્ટેમ્પ પેપરમાં આપેલું લખાણ:-

સામેથી જોતાં ડાબી બાજુનું લખાણ:

હેઠલ લખા પ્રમાંણે ફી પહોંચી

નોંધવાના : રૂ. ૨ - ૦ - ૦

નકલ કરવાનારૂ. (રૂ) ૦ - ૧૨ - ૬

એની પરે રૂ. ૨ - ૧૨ - ૬

આ લખાણની નીચે અંગ્રેજીમાં સહી છે તથા તેની નીચે ગુજરાતીમાં (હોદ્દો જણાવતો) 'સબ રજિસ્ટ્રાર' લખેલું છે.

સામેથી જોતાં જમણી બાજુનું લખાણ:-

રોજ નવો ૨૩

એ ૧૮૯૨ના સપ્ટેમ્બર મહિનાની

૧૪મી તારીખે બપોર પછી ૨ એક

વાગાત વગે ઉમરેઠના રામજી જવર

ની કરેટમાં પ્રામાંણી આપો.

ભટ પરભુસંકર - કીરપાસંકરની દુકાનનો વહીવટ કરનાર -

કીરપાસંકર બિન નરોત્તમ સહી દ: પોતાના

આ લખાણની નીચે અંગ્રેજીમાં ડાબી બાજુ છે તેવી સહી અંગ્રેજીમાં કરી છે. તથા નીચે ગુજરાતીમાં (હોદ્દો સૂચવનાર શબ્દ) 'સબ-રજિસ્ટ્રાર' લખેલું છે.

આની નીચે આપેલું લખાણ:-

સાંનખત ઉમરેઠ મધેના ઘર તથા ચારડાનું રૂ. ૪૫૧૧

બાબા રૂ.ના મુંબઈગરા રૂ. ૩૯૨ - ૬ - ૩૩

દસ્તાવેજની પાછલી બાજુનું લખાણ:

પટલ મથુર દાદાભાઈ વીગરેનું ખત -

ઉમરેઠની દુકાન

રૂ. ૪૫૧૧)

તા. ૧૭મે એ સને ૧૮૯૨

(સહી કરેલ છે.)

પા - મથુર દાદાભાઈ ઉમરેઠના દા. પોતે

મગનલાલ કુબેરદાસ સ્ટાંપેઈન્ડર સહી

[નોંધ: આ લખાણ જણાવે છે કે દુકાનમાં પોતાના ખાતામાં ૪૫૧) રૂ. આપવાના નીકળે છે તેની જાણ થાય છે ૧૭ મે ૧૮૯૨ના રોજ. પણ સ્ટેમ્પ પેપર પર લખાણ અને બદલામાં આપેલ ગીરોની વાત ૧૪ સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૨ના રોજ કચેરીમાં થયેલા પાકા લખાણમાં જોવા મળે છે. દુકાનના માણસ ભટ પરભુસંકરે આ ડ્રાફ્ટ લખ્યો હતો જેને પાછળથી authorised કરવામાં આવ્યો છે.]

આ લખાણની નીચે અન્ય લખાણ છે જે ઉલટાવવાથી વાંચી શકાય છે અને તે મુજબ આ ખતના પૈસા ચૂકવી દેવાયાથી ખત રદ થયાની વિગતો નીચે મુજબ છે:

અહીં પહેલો ઉમરેઠના સબ રજિસ્ટ્રારનો સિક્કો લાગેલો છે. એની બાજુમાં લખાણ છે તે આ પ્રમાણે છે:-

૧૪ સપ્ટેમ્બર

અંગ્રેજીમાં સહી

૧૪/૯

સબ-રજિસ્ટ્રાર

૧લા નબરની બુકના ૭૧ વાલમના ૩૫૪થી ૩૫૬ મેહલો ૭૭૨ (અ) નમૂનો દેખો:

અહીં - ઉમરેઠના સબ રજિસ્ટ્રારનો શીકો એની ડાબી બાજુએ લખાણ —>તા. ૧૬ સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૯૨ સિક્કાની જમણી બાજુએ અંગ્રેજીમાં સહી અને એની નીચે લખેલ છે - સબ-રજિસ્ટ્રાર

આની નીચે સાત લીટીઓનું લખાણ નીચે મુજબ છે:

૧. વસુલ આ ખાતનો હીસાબ કરતાં સંવત ૧૯૫૦ના અસાડ સુદ ૫ મુદત ૩ ૫૧૩)
૨. નીકલ્યા તે મધે ૩ ૩૦૦) તમારી વતી પટલ જેસંગ વાહાલદાસે ભર્યા ને ૨૦૨)
૩. તમોએ દવે આદીતરાંમ કલાંણજી પાસેથી અપાવ્યા તથા ૩ ૧૦) તમોએ રોકડા
૪. આલ્યા. એ રીતે કુલ ૩. ૫૧૨) અંકે પાંચસે ને બાર તથા ૩ ૧) છુટનો
૫. મુકી ૩ ૫૧૩) પૂરા કર્યાંથી આ ખત રદ છે. ને આજ દીન સુધી તમા-
૬. રી પાસે અમારૂં કોઈ પ્રકારથી લેણું-દેણું રહ્યું નથી. સેમાલ્ય(?)
૭. ના અસાડ સુદ ૫ દા. કીરપાશકર વિ નરોતમ

૨) સં. ૧૯૫૨નું ગીરોખત

[નોંધ: ૪ આનાના સ્ટેમ્પ પેપર પર લખાયેલ આ ગીરોખતની કચેરીમાં નોંધણી કરાવી નથી.]

સ્ટેમ્પ પેપર નીચેનું લખાણ

મૂળ પાઠ

૧. સ(સં)વત ૧૯૫૨ વરખે(ષે) પરથમ જેઠ વી(વ)દ ૧૩ તા. ૯ માહે જુન સ[ને] ૧૮૯૬ અંગરેજી દીને આદેહંગ
૨. ઉમરેઠ વાસ્તેવેમ (વાસ્તેવંગ) દવો(વે) આદીતરાંમ કલાંણજી પારસાત એહગાંમ વાસ્તેવેમ પટલા (પટેલ) -
૩. અજુભાઈ વસ્તાભાઈ હસ્તાઅખરાંણ દતાન. જતા અંગઊઘારે ૩.૨૦) અ(અં)કે વીસ રોકડા
૪. પુરા દેવા. તેનુ વાજ માહ ૧ - ૩ ૧ - દોકડાના લેખે ચડે. મજમલે માહ -૧ ના દોકડા-૧૦ બાધી-
૫. ચડે. તે જારે ધણી માગે તાર(રે) દેવા. આ નાણાંની સાંનમાં કારડો-૧ પાં(પો)રણી તાલવડી

(તલાવડી) ઉપર -

૬. નાં સર્વે નબર ૨૦૫૭ના એર્ક (એકર) - ૨, ગુઠા - ૩૩ પૈકી અમારો ચોથા ભાગનો એર્ક (એકર) ૦ - ગુઠા - ૨૮૧ -
૭. અંકે સવા અઠાવીસનો તમારા ગેરે ગરાંણે મુકો છે. તે સાંનમાં લેખી આપો છે. તેના ખુટ:
૮. ઊગમણી પાસાએ પટલ: હરીભાઈ રણછોડનુ ખેતર છે. આંથામણી પાસાએ આજૂ (અજુ)
૯. પૈકીનો કારડો પટેલ: મથુર દાદાભાઈ તા. પટલ: જેસંગ વાલજીનો કારડો છે. ઓતર -
૧૦. પોરણી તલાવડી છે. એ રીતે ચાર ખુંટ, વચલો કારડ એ સહરદ (સરહદ) મુજબ તમોને સાંન માંહે -
૧૧. લખી આપો છે. વાજ રૂપીઆ આપે છુટે. આ રૂપીઆ લીધાની વીગત: રૂ ૧૦) ભદ્ર રાજારાં -
૧૨. હરીઆ મને અપાય. રૂ ૧૦) અમોએ રોકડા લેઈ આ(આં)કડો પુરો કરો છે. આ રૂપીઆ
૧૩. ત: વાજ સાંનવાલી મીલકતથી ત: અમારી જાત - વારસથી ત: અમારી બીજી હરેક મી-
૧૪. લકતથી દીવાલી બાકી ત: અધીક માસ રજીથી ગણીને આપીએ. અ(આ) ખત અમારી
૧૫. રાજીખુશીથી ત: અકલહુશીઆરીથી લખી આપુ છે, તે ખરૂ છે. એ લખુ સહી બાપના બોલથી પાલીએ.

૧. અત્ર_____ મતુ

૧. અત્ર_____ સાખ

૧. પટલ અજુભાઈ વસ્તાભાઈ મતુ

લી. દવો બાપુજીરાંમ ગાંમ ધણી

૬: લખીતંગ પાલાના ધણીના કેવાથી મતુ

બેહજુર લખુ છે.

કરુ છે.

૩) સં. ૧૯૭૪નું ગીરોખત

(સ્ટેમ્પ પેપર નીચેનું લખાણ)

મૂળ પાઠ

૧. સાંનખત - ૧ ઊમરેઠની સીમનાં ખેતરો મધેની રોણો નંગ-દના વગર કબજાનો રૂ. ૨૨)નો વાલુકો
૨. સંવત ૧૯૭૪ના વરખે(ષે) સાવણ વી(વ)દ ૫ વાર રવેઉ તા. ૧૬ અગસ્ટએ ૧૯૦૮ ઈંગરેજી દીને આદેહંગ ગામ ઊમરેઠ
૩. વાસ્તેવંગ. ત્રવાડી મુલજી ઊમીઆશંકર બીન બાપુજી કાવાભાઈ: ગીનાતે ખેડાવાલ બાજ બ્રાહ્મણ. ઊમર -

૪. વરસ ૩૩ની. પારસાત એકગામ વાસ્તેવંગ પટ. મથુર દાદાભાઈ બીન વાલદાસ ગીનાતે પાટીદાર લેઊવા કસ[બ]

૫. ખેતીનો. ઊમર વરસ ૩૦ની. હસ્તાઅક્ષરાણે દત્તાન. જત અંગઊધારે રૂ. ૨૨) અંકે રૂપીઆ બાવીસ પુરા મુમાઈ-

૬. ગરા દેવા, તેનુ વાજ માસ ૧ - રૂ ૧ - દોકડા ૦૫૫ લેખે ચડે. મજમલે માસ ૧ના ૧૬૫ દોકડા બાધા ચડે. જારે ધણી-

૭. માગે તારે દેવા. આ નાણાની સાંનમાં ખેડા ડીસ્ટ્રીક્ટની સબ-ડીસ્ટ્રીક્ટ (ની સબ ડિસ્ટ્રીક્ટ) ઊમરેઠ. તે ઊમરેઠ-

૮. ની સીમની મીલકતની વીગત:-

(૧)

૯ ખેતર. ૧ સરવાઈ નબર ૨૧૩૬. એકર -૨. ૧-૧ ગુઠા સરકારી ખાતેના આકાર[ણી]ના રૂ. ૫ - ૦ - ૦ છે. તેના ખુટ: પુરવે

૧૦. પટ[લા] અજુ વસ્તાનુ ખેતર છે. પછમે અમારૂ બીજુ ખેતર છે. ઊતરે સંકર જેસંગનું ખેતર છે. દક્ષણે રાજમારગ છે.

૧૧. એ રીતે ચાર ખુટ. વચલા ખેતર દક્ષણાતે સેડે રોણો નંગ-૪ અંકે ચાર ફક્ત તમોને લખી આપી છે.

(૨)

૧૨. ખેતર-૧. સરવાઈ નબર ૨૧૩૬નુ. ગુઠા - ૨૦, તેના ખુટ: ઊતરે ઉપર લખેલું ખેતર છે. પછમે અમારૂ પડતર છે. ઊ-

૧૩. તરે આ નબર ચૈકીનુ શકર જેસંગનું પડતર ખેતર છે. દક્ષણે રાજમારગ છે. એ રીતે ચાર ખુટ. વચલા ખેતરને

૧૪. દક્ષણાતે શેડે રોણો નંગ. ૬. ખેતર સીવાયની તમોને લખી આપી છે. નબર ચૈકીના ખેતર મધેથી ગુઠા - ૨૦મા છે તે.

૧૫. એ રીતે ઉપર લેખલી રોણો નંગ - ૬ ખેતર સીવાયની તમોને આ નાણાંની સાંનમાં લખી આપી છે. તે વાજ રૂપી -

૧૬. આ આપે છુટે. આ રૂપીઆ વાજ આપવાનો વાઅદો સંવત ૧૯૬૫ના પોસ સુદ ૧૫નો કરો છે તે પ્રમાણે આપી-

૧૭. એ. આ રૂપીઆ રોકડા લેઈને આ ખત લખી આપું છે. તે ખરું છે. આ ખતના વાજ રૂપીઆ ઉપરની શાંનવાલી

૧૮. મીલકતથી તથા અમારી જાત મીલકતથી પુરા કરી લઈએ. ને ઊપરની સાંનવાલી મીલકત અમોએ અમારા-

૧૯. કબજામાં રાખી, તમોને વગર કબજાની સાંનમાં લખી આપી છે તે ખરી છે. એ લખું તે સહી.

૧ અત્ર.....મતુ

૧ અત્ર.....સાખ

૧. પટ મથુર દાદાભાઈ મતુ દા. પોતે

૧ લી. પટલ કાલીદાસ વેણીરાંમ
ઘણી બે હજુર લખુ છે.

૧. વાસ ઊમીઆશંકર મોકનજી
ઘણી બેહજુર ઊમરેઠ

૧ ડણાક ઊમીઆશંકર નરોત્તમ
સાખ

૧ ડણાક ઊમીઆશંકર નરોત્તમ
સાખ

૧. ભ. ઊમયાસંકર ચડાદની
સાખ

૧ જોશી. સોમેશ્વર કુંકરની
સાખ

[નોંધ: મતુ અને સાક્ષી બાબતનું - આ લખાણ મૂળ પાઠની પાછલી બાજુએ ઊંધી બાજુએ લખ્યું છે.]

અન્ય વિગતો

દસ્તાવેજના મૂળ પાઠના લખાણ પહેલાં સ્ટેમ્પ પેપર છે. સ્ટેમ્પ પેપરના ચિત્રની ઉપર '૯૩૩૪ ૨૩ 4AS' જેવા આંકડા લખેલા છે.

સ્ટેમ્પની અંદર ડાબી-જમણી નીચે મુજબનું લખાણ છે:

૧૮ અગસ્ટ

૦ - ૪

૧૮૧ ૩ ૪

૪ ૦ - ૧૦

ત્રવાડી મુલજી ઊમીઆશંકર સહી દા. પોતે
સહી (અવાચ્ય છે.)

એકંદર રૂ. ૪ - ૧૪

સહી (અવાચ્ય છે)

સબ રજિસ્ટ્રાર, ઊમરેઠ

સબ રજિસ્ટ્રાર, ઊમરેઠ

સ્ટેમ્પ પેપર અને મૂળ પાઠની પાછળનું લખાણ:

મથુર દાદાભાઈ દસ્તાવેજ લખી આપનાર, ખેતી કરનાર ઊમરેઠનો આ દસ્તાવેજ લખી આપ્યાનું કબુલ કર્યો અને અવેજ પોહચ્યાનું હા કહ્યો

અગુંઠાનું અહીં નિશાન છે.

પટ : મથુર દાદાભાઈ સહી દા.પોતે

આની નીચે આ પ્રમાણે લખાણ છે:

નરભેરામ આદીતરામ અરજીઓ લખવાનો ધંધો કરનાર ઊમરેઠના અની સાહેદી મથુર દાદાભાઈની ઓળખાણ બાબત લીધી નરભેરામ આદીતરામ તે નીચે સહી કરનાર સબ-રજિસ્ટ્રાર ઓળખશે.

ભટ નરભેરામ આદીતરામ સહી દા. પોતે

તા. ૧૮ અગસ્ટ સને ૧૯૦૮

સહી (અવાચ્ય છે.)

સબ રજિસ્ટ્રાર

૪થા નંબરની બુકના પમા વાડેમના ૨૯૧૫૨

રજીસ્ટરે નંબર નોંધ્યો.

તા. ૨૦ અગસ્ટ સને ૧૯૦૮

(સહી અવાચ્ય છે.)

સબ-રજિસ્ટ્રાર

<— સિક્કો છે. તેમાં 'ઊમરેઠના સબ-
રજિસ્ટ્રારનો સિક્કો' એમ લખેલ છે.

આ લખાણની ઊલટી બાજુનું લખાણ છે:

ઊમરેઠની દુકાન નંબર ૧

તા. ૧૪મી અગસ્ટ શને ૧૯૦૮ પટ. મથુરભાઈ દાદાભાઈ ઊમરેઠના હ. પોતે

રામાભાઈ કુબેરદાસ

(સહી અવાચ્ય છે.)

૪. સં. ૧૯૬૯નું ગીરોખત

સ્ટેમ્પ પેપરની નીચેનું લખાણ

મૂળ પાઠ (પાનું. ૧)

૧. કસ્બા ઉમરેઠ મધેના ઘરના તથા ઓરડાના ગીરા દસ્તાવેજ રૂ. ૧૦૦૦) મુંબઈગરાનો.
૨. સંવત ૧૯૬૯ના વરસે, ચઈતર સુદી ૬ને વાર સની, તા. ૧૨ - માહે એપરેલ, સને ૧૯૧૩
૩. ઈંગ્રેજ દીને આદેહંગ ગામ ઉમરેઠ વાસ્તવેગ. દવે મંછારામ જેઠાભાઈ બીન કાલીદાસ
૪. ગીનાતે ખેડાવાળ બાજ બ્રાહ્મણ. ધંધો વ્યાજનો. તે પારસાત એક ગામ વાસ્તવેંગ વ્યા-
૫. સ ગીરધરલાલ છગનલાલ બીન ભાઈજીભાઈ, ગીનાતે બ્રહ્મવ્યાસ. ધંધો નોકરીનો.
૬. તે હસ્તાઅખરાંણ દત્તાનં. જત ગરહીત ઘરાંણે જેઠાદાસની કટનીશબદાર નીકટ ઉમ-

૭. રેઠ. તે ઉમરેઠ મધેની વીગત:-

(૧)

૮. ઘર : ૧ કરબે ઉમરેઠ મધે નાના વ્યાસવાડામાં ઈટેરી નલીએટ. તે મધે ઓરડા-૨ મેડા-
૯. બંધી ને આગળ પરસાલ મેડાબંધી તે પરસાલમાં દક્ષણ તરફ પાંણીઆરૂ છે તે સર્વે
૧૦. પુરવ પશ્ચિમ ગજ. ૧૩ તથા ઊતર-દક્ષણ ગજ ૧૭/- છે. તે આગળ ચોક. તે ચોકની દ-
૧૧. ક્ષણ બાજુએ ખડકી મેડાબંધી, તે સર્વે પુરવ-પશ્ચિમ ગજ ૬૫ તથા ઊતર - દક્ષણ ગ-
૧૨. જ ટાલ ખડકીના બારણા આગળ ઓટલો તે પુરવ-પશ્ચિમ ગજ - ૬ તથા ઊતર - દક્ષણ
૧૩. ગજ ૧૫૫ તે ઓટલો પાયાબંધી. એ રીતનું મકાન જમીન ઉપરદલ શહીતનું. તેના ખુટની
વીગ-

[હવે પૃ. ૧/૨ અર્થાત્ પહેલા પાનાની પાછળનું]

૧૪. તે પુરવે આ ઘરની પછીત શળંગ આગવી છે. તેનાં નેવા મોતીએ થઈ રાજમારગમાં ચુ-
૧૫. વે છે. ઊતર બાજુના ઓરડામાં ચોકડી છે તેનું પાણી ખાળે થઈ રાજમારગ-
૧૬. માં જાય છે, તેમ જાય, પશ્ચિમે આ ઘરની પરસાલનું દવાર. તે આગળ ચોક તથા ખડકી
છે.
૧૭. તથા તમારુ ઘર છે. અને આ ઘરના ચોકની પશ્ચિમે નીચે લખેલી ઓરડી છે. ઊતરે આ-
૧૮. ઘરનો કરો શળંગ આગવો મુકી, દવે ઇચ્છાશંકર ભલાશંકરનું ઘર છે તથા ચોકની ઊતરે
ત-
૧૯. મારા ઘરનો આગવો કરો છે. દક્ષિણે આ ઘરનો કરો છે તથા ખડકીનું બારણુ તથા બા-
૨૦. રણા આગળ ઓટલો છે. ખડકીનાં નેવાં મોતીએ થઈ, ઓટલા ઉપર ચુંવે છે તેનું પાણી
૨૧. જાય છે તેમ જાય. ખડકીને કરે બારીઓ, જાળીઓ તથા પાણીઆરાનો ખાલ છે તથા ખડ-
૨૨. કીના બારણા ઉપર મેડે બારી અને તે આગલ કઠેરો છે. એ રીતનું મકાન અલસ હદ મુ-
૨૩. જબ આંગણા, નીછારા, ફલીઆના શરસબંધ શહીતનું એ.

(૨)

૨૪. ઓરડી-૧ ઈટેરી નલીએર મેડાબંધી પુરવ પશ્ચિમ ગજ. ૬ તથા ઊતર-દક્ષણ ગજ-૮
૨૫. તેના ખુટ પશ્ચિમે - આ ઓરડીની પછીત સળંગ આગવી છે. તેનાં નેવાં મોતીએ
૨૬. થઈ તમારા ઘરના ચોકમાં ચુંવે છે. તે પછીત મુકી તમારા ઘરનો ચોક છે. પુરવે આ ઘ-
૨૭. રનું ધવાર તથા ઉપર લખેલા ઘરનો ચોક તથા ખડકી છે તે પાસાનાં નેવાં મોતીએ થઈ
ઉપ-
૨૮. ૨ લખેલા ઘરના ચોકમાં તથા ખડકી ઉપર ચુંવે છે. ઊતરે આ ઘરનો કરો શળંગ આ-
૨૯. ગવો છે તે મુકી તમારી ઓરડી છે. દક્ષિણે આ ઘરનો કરો સળંગ આગવો છે. (અહીં આ
પછીનો અક્ષર લખ્યા પછી છેકી નાખેલ છે.)

૩૦. (અહીં પણ શરૂઆતના ૬ અક્ષરો છેકેલા છે.) એ રીતે ચાર ખુંટ : વચલી ઓરડી જમીન ઉપરદલ -
૩૧. સહીતની. આંગણા, નીછારા, ફલીઆના શરશબંધ શહીતની.
૩૨. એ રીતે ઉપર લખેલી મીલકતો તમોને રૂ. ૧૦૦૦) અંકે રૂપીઆ એક હજાર મુંબાઈગ-
૩૩. રા માટે કબજા સાથે ગીરો આપી છે. તે રૂપૈઆ તમો[ને] જ્યારે ત્યારે આપી મીલકત છોડા-
[હવે પૃ. ૨/૧]
૩૪. વીએ. સદરહુ રૂપીઆનું વ્યાજ નહી અને મીલકતનુ ભાડુ નહિ. સદરહુ મીલકતની બાંણી
૩૫. વરસ - ૫ અંકે વરસ પાંચની કરી છે. તે બાંણી સુધી સદરહુ મીલકત તમો વશો, વશાવો ઈવા (?)
૩૬. તમારો મનગમતો વહીવટ - ઉપભોગ કરો તેસુ અમો તથા અમારા વાલી વારશો હરકત કરીએ નહી.
૩૭. સદરહુ ગીરોના રૂપૈઆ બાંણી પુરા થયા પછી તમો જ્યારે માગો ત્યારે ગીરોના રૂપૈઆ આપી
૩૮. મીલકત છોડાવીએ, અને ના છોડાવીએ તો ગીરોના રૂપીઆવાળી મીલકતથી તથા અમારી-
૩૯. જાત-વારસ વગા(ગે)રેથી પુરા કરી લો. સદરહુ મીલકત અમારા મરનાર બાપ વ્યાસ છગનલાલ ભા-
૪૦. ઈજાભાઈએ ઉમરેઠના વ્યાસ છગન ભવાંન પાસેથી સંવત ૧૯૫૭ના પોશ સુદી ૧૦ના રોજ [હવે દસ્તાવેજના બીજા પૃષ્ઠના બાકીના બચેલા બે ભાગને ગોઠવીને કરેલ છે. અત્યાર સુધીનું લખાણ (૧થી ૪૦ લીટીનું) સળંગ થયું છે. હવેનામાંથી એક ટુકડો ગુમ હોઈને એનું આગળ-પાછળનું લખાણ નથી. બાકીના બે ટુકડામાં એકમાં થોડો ભાગ ફાટી કરચો થયેલો છે. જે હાથવગું બન્યું તે આ]
૪૧. [કરચામાં લખાણ જતું રહ્યું છે.]
૪૨. ના દસ્તાવેજ વેચાણ રાખ. જેમના માલકી (માલિકી) કબજાની તે તેમણે તથા અમારા ભાઈ વ્યાસ
૪૩. ઝવેર છગન તમારે ત્યાં સંવત ૧૯૫૮ના જેઠ સુદી ૫ તા. ૧૧ - - ૧૯૦૨ના રોજના રજી-
૪૪. સ્ટર દસ્તાવેજ કબજા સાથે ગીરો આપી તમારા કબજા ભોગવટોમાં સોંપેલી પણ સદરહુ-
૪૫. મીલકત ઉમરેઠના રહેનાર ભટ નાથાભાઈ આદીતરામના હીદુનીરાસીત ધર્માદા સદાવૃતનો
૪૬. વહીવટ કરનાર શબ ટ્રસ્ટી ભટ કીરપાશંકર નરોતમે ઉમરેઠ દીવાની કોરટમાં મુકદમો
૪૭. નંબર ૩૨૭ અને ૧૯૧૦નો દાવો કરી તેની રૂઈએ નંબર-૪૫ શને ૧૯૧૨ની દરખાશ કરી. [હવે પછીનો ટુકડો નથી એટલે સાતેક લીટીઓ પછીનો નંબર ૫૪ આવશે.]
૫૪. તમારા વાલી-વારશો તમારી મરજી મુજબ કરો. અને બીજા લાટવાળી ઓરડી અમારા
૫૫. મરનાર બાપને વેચાણ આપનરે દવે કૃષ્ણારામ ભાઈશંકરને ત્યાં ગીરો મુકવાથી તેમ -
૫૬. ની ઓરતના કબજામાં છે. તે ગીરો હકના રૂપૈઆ અમોએ આપીને છોડાવવાની છે જેથી

તે

૫૭. છોડાવી નથી. તેથી તેના કબજામાં ગીરોદાર તરીકે રહી છે. તેથી તે તેના કબજામાં રહેવા દઈ-
૫૮. ને તમોને ઉપરના રૂપૈઆના અવેજમાં ઉપરના ઘર સાથે ગીરો લખી આપી છે. તે અમો છોડા-
૫૯. વીએ તો તમોને કબજે આપીએ. અને તેનો વહીવટ તમો કરો. સદરહુ દસ્તાવેજનો અ-
૬૦. વેજ પુરો કરી લીધાની વિગત જે તમારે ત્યાં અમારા મરનાર બાપ તથા અમારા ભાઈ જવેર-
૬૧. છગને શંવત ૧૯૫૮ના જેઠ સુદી ૫ તા. ૧૧ જુન સને ૧૯૦૨ના રોજ કબજા શાયે લાટને રૂ. -
૬૨. ૧ વાળું ઘર તથા લાટ નંબર-૨ વાળી ઓરડીનો હક રૂ. ગીરો આપવાથી તમારા કબજા ભોગ -
૬૩. વટામાં છે. તે તમારો કબજો ભોગવટો કાયમ રાખી શદરહુ ગીરો પેટે રૂ. ૧૦૦૦) મુંબઈગરા. તે પેટે મ-
૬૪. જરે ગણાવી વાળા. એટલે આ દસ્તાવેજનો અવેજ અમોને ભરી પુરીને પોચો છે. સદરહુ મીલકત -
૬૫. વાલી વારશો તમો તથા જેવી રીતે જવાબ કરાવે તે જવાબ કરીએ. સદરહુ -
૬૬. મીલકતનુ હાઉસ ટેક્સ અમારે શી[રે][ફાટી ગયેલ હોઈ અવાચ્ય છે.]... સાંઠી નાલોનો ટોટો આવે તે તેમજ સંચ-
૬૭. રામણ પણ [આમારે શીર છે. સદરહુ ઘર પડે આખડે દુરસ્ત કરાવી આપીએ અને ના ક-
૬૮. રાવી આપીએ ને તમો કરાવો તે, ઘર જ્યારે મુકાવીએ ત્યારે તેના ખર્ચના પૈશા અમો મજરે આ-
૬૯. પીએ, ચદરહુ ઘરનો મુલ વેચાંણ દસ્તાવેજ તથા પ્રથમનો ગીરો દસ્તાવેજ તથા અમો -
૭૦. એ હરાજીમાંથી ખરીદ કરનાર પાસેથી વેચાંણ દસ્તાવેજ લખાવી લીધેલો તે રજીસ્ટર -
૭૧. ઓફિસમાંથી લાવી તમોને શોંપીસુ ને હરાજી કબાલો તમોને શાંપો છે તે ઉપરના દસ્તાવે- [હવે પછીની ૭ લીટીઓનો ટુકડો નથી આ ૭૧+૭ = ૭૮ લીટીઓ છે.]

અત્ર _____ મતુ અત્ર _____ સાખ

૧ વ્યાસ ગીરધરલાલ છગનલાલ
મતુ દ: પોતે

૧લી. ભટ દેવશંકર ગોવીંદરામ ઉમરેઠ મધે
ધણી ૨ હજુર

૧ વ્યાસ કેશવલાલ બહેચરદાસ સાખ દા. પોતે
૧ વાસ ઊમીઆશંકર મુલજી સાખ ઉમરેઠ કોરટમાં
કરી છે.

૧ ભા. ગણપતીરામ રણછોડ સાખ

૧ ડણાક હીરાડાડા નરોત્તમ સાખ દા. પોતે

અન્ય વિગતોવાળું લખાણ

[૧૦ રૂ.ના સ્ટેમ્પ પેપરની નીચે લખાણ છે. સ્ટેમ્પ પેપરના ચિત્રની અંદર લખાણ નથી.]

રોજ નંબર ૩૭૯

સન ૧૯૧૩ના અપ્રેલ મહિનાની

૧૨મી તારીખે દિવસે ૪થી ૫ વાગ્યાની વચ્ચે

ઉમરેઠના સબ્રજિસ્ટ્રારની કચેરીમાં આણી આપ્યો.

દવે મણીરાવ જેઠાભાઈ સહી દ: પોતે

Vithal Bapuni

સબ્ રજિસ્ટ્રાર, ઉમરેઠ

ઉપરના લખાણની બાજુમાં આડું લખેલું લખાણ:

લખ્યા પ્રમાણે ફી પોહચી:

નોંધવાની ફી.....	રૂ. ૪
નકલ કરામણ ફી (૧૧ ફોલીયા)	રૂ. ૧ - ૬ - ૦
	રૂ. ૫ - ૬ - ૦

Vithal Bapuni

સબ્ રજિસ્ટ્રાર, ઉમરેઠ

[નોંધ: પ્રસ્તુત લખાણ નીચે મૂળ પાઠની ૪ લીટીઓ આપેલી છે. આ પાનાની પાછલી બાજુએ મૂળ પાઠની ૧૪મી લીટી પહેલાં જે લખાણ આપ્યું છે તે]

ઉમરેઠ દુકાન નંબર	નંબર	દશ રૂપીઆ
૪	૭૦	૧૦ - ૦ - ૦

બાર અપ્રેલ સને ૧૯૧૩ એ વ્યાસ ગીરધરલાલ છગનલાલ ઉમરેઠના હસ્તે પોતે

શંકરલાલ ભવાનીશંકર

(અવાચ્ય બે અક્ષરો)

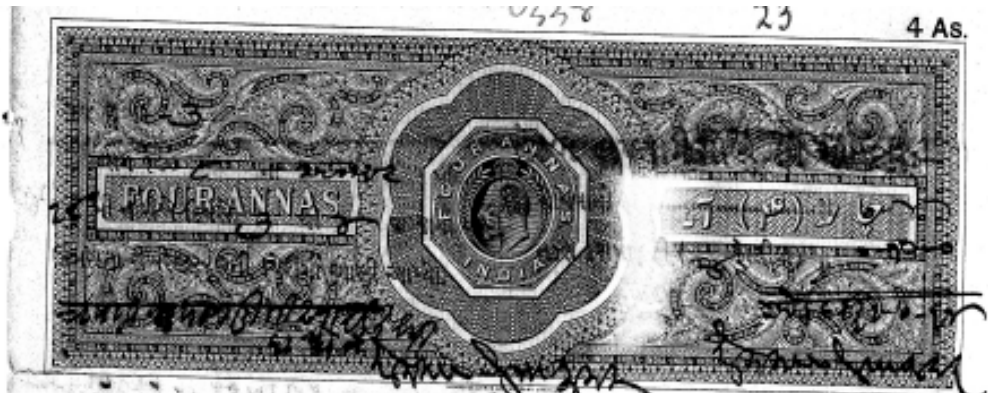
શબ્દકોષ

૧. અડધનુ = અર્ધા ભાગનું
૨. અપ્રેલ = એપ્રિલ
૩. અંગઊધારે = અંગત શાખ પર ધીરેલું
૪. ઈટેરી = ઈંટોવાળું, પ્લાસ્ટર ન કર્યું હોય તેવું
૫. કરેટ = કોરટ
૬. કબાલો = સાટાનો કરાર/સાટું
૭. કસબ = ધંધો
૮. કારડો = ક્યારડો/ક્યારો
૯. કારતગ = કારતક
૧૦. કીટનીશશાબદાર = ચીટનીસ?*/અવલ કારકુન
૧૧. ખુટ = હદ
૧૨. ગજ = જમીન માપણીનું પરિમાણ
૧૩. ગરહીત = ગૃહીત
૧૪. ગરાણે = ગીરે
૧૫. ગીનાતે = જ્ઞાતિએ
૧૬. ગેરે = ઘેરે/ઘેર
૧૭. ચઈતર = ચૈત્ર
૧૮. ચારડો = ક્યારડો?
૧૯. ટોટો = ખોટ/ઓછું થવું
૨૦. તઃ = તથા
૨૧. તા/તાઃ = તથા
૨૨. નલીએર = નળિયાવાળું
૨૩. નીહારા = પાણીના નિકાલની વ્યવસ્થા
૨૪. પ્રામાંણી આપો = authorised કરેલું
૨૫. પારસાત = પાસેથી
૨૬. પાસાએ = બાજુએ/તરફ

૨૭. બાંણી = અવધિ
૨૮. ભોમ = મંગળ
૨૯. મજમલે = એકંદરે
૩૦. રવેઉ = રવિવારે
૩૧. રૂઈએ = રૂએ/પ્રમાણે
૩૨. રૂપૈઆ = રૂપિયા/નાણાનો એકમ
૩૩. રોણો = વૃક્ષનું નામ/રાણા?/રાયણ?
૩૪. લાટ = જથો/જમીનનો વિસ્તાર
૩૫. લેખે = પ્રમાણે
૩૬. વઈસાક = વૈશાખ
૩૭. વગે = પક્ષની તરફેણમાં
૩૮. વાઅદો = વાયદો
૩૯. વાગાત = વાગ્યે
૪૦. વાજ = વ્યાજ
૪૧. વારુ = વાળું
૪૨. વાલુકો = બદલામાં વાળી શકાય તેવું?
૪૩. સદરહુ = પૂર્વોક્ત/આગળ કહેલું
૪૪. સન/સને = ઈસ્વીસન
૪૫. સપટબર = સપ્ટેમ્બર
૪૬. સરવાઈ નંબર = સર્વે નંબર
૪૭. સવત = વિક્રમ સંવત
૪૮. સાવણ = શ્રાવણ
૪૯. સાંનખત = ગીરોખત
૫૦. સીહારા = સિંહવાળા?
૫૧. સેડે = શેઢે

* પ્રશ્નાર્થ છે તે અર્થ સંદર્ભ આધારે અનુમાનિત છે. મને કશેથી મળ્યો નથી.

* જુઓ 'ઉમરેઠના ચાર દસ્તાવેજ'માં પ્રયુક્ત શબ્દો વિશે નોંધ, પૃ. ૪૩.

સમુદાય, ગિમરે. સમુદાય, ગિમરે.

જાગીદારી સંબંધેના સર્વોચ્ચ અધિકારીને આજ્ઞા કરવામાં આવી છે કે તેઓએ આજ્ઞા કરવામાં આવેલા અધિકારીની આજ્ઞાનું પાલન કરવું અને તેઓએ આજ્ઞા કરવામાં આવેલા અધિકારીની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં આવેલા અધિકારીની આજ્ઞાનું પાલન કરવું.

૧. જાગીદારી સંબંધેના સર્વોચ્ચ અધિકારીને આજ્ઞા કરવામાં આવી છે કે તેઓએ આજ્ઞા કરવામાં આવેલા અધિકારીની આજ્ઞાનું પાલન કરવું અને તેઓએ આજ્ઞા કરવામાં આવેલા અધિકારીની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં આવેલા અધિકારીની આજ્ઞાનું પાલન કરવું.

૨. જાગીદારી સંબંધેના સર્વોચ્ચ અધિકારીને આજ્ઞા કરવામાં આવી છે કે તેઓએ આજ્ઞા કરવામાં આવેલા અધિકારીની આજ્ઞાનું પાલન કરવું અને તેઓએ આજ્ઞા કરવામાં આવેલા અધિકારીની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં આવેલા અધિકારીની આજ્ઞાનું પાલન કરવું.

૩. જાગીદારી સંબંધેના સર્વોચ્ચ અધિકારીને આજ્ઞા કરવામાં આવી છે કે તેઓએ આજ્ઞા કરવામાં આવેલા અધિકારીની આજ્ઞાનું પાલન કરવું અને તેઓએ આજ્ઞા કરવામાં આવેલા અધિકારીની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં આવેલા અધિકારીની આજ્ઞાનું પાલન કરવું.

Handwritten text at the top left of the page.

Handwritten text below the top left, possibly a date or reference number.

Handwritten signature or name on the right side of the page.

Large handwritten signature or name on the left side of the page.

Large handwritten signature or name across the middle of the page.

Handwritten signature or name on the left side, below the middle line.

Handwritten text or signature below the middle line.

Handwritten text or signature on the right side, below the middle line.

Large block of handwritten text or a signature across the lower middle section.

Handwritten text or signature at the bottom left of the page.

Handwritten text or signature on the right side, below the stamp.

Handwritten text or signature across the lower section of the page.

Handwritten text or signature across the lower section of the page.

Handwritten text or signature on the left side of the lower section.

Handwritten text or signature on the left side of the lower section.

Handwritten text or signature on the left side of the lower section.

Handwritten text or signature on the left side of the lower section.

Handwritten text or signature on the left side of the lower section.

Large handwritten signature or name across the bottom of the page.

Small handwritten text or signature on the bottom left.

Small handwritten text or signature in the bottom center.

Small handwritten text or signature on the bottom right.

ગુજરાત સરકાર
 ગણતંત્રચિન્હ
 ગુજરાત સરકાર
 ગણતંત્રચિન્હ

જિલ્લા અધિકારીના અધિકાર તથા તેની સરકારી કાર્યવાહી
 ગુજરાત સરકાર
 ગણતંત્રચિન્હ

જિલ્લા અધિકારીના અધિકાર તથા તેની સરકારી કાર્યવાહી...
 ગુજરાત સરકાર
 ગણતંત્રચિન્હ

જિલ્લા અધિકારીના અધિકાર તથા તેની સરકારી કાર્યવાહી...
 ગુજરાત સરકાર
 ગણતંત્રચિન્હ

જિલ્લા અધિકારીના અધિકાર તથા તેની સરકારી કાર્યવાહી...
 ગુજરાત સરકાર
 ગણતંત્રચિન્હ

જિલ્લા અધિકારીના અધિકાર તથા તેની સરકારી કાર્યવાહી...
 ગુજરાત સરકાર
 ગણતંત્રચિન્હ

જિલ્લા અધિકારીના અધિકાર તથા તેની સરકારી કાર્યવાહી...
 ગુજરાત સરકાર
 ગણતંત્રચિન્હ

જિલ્લા અધિકારીના અધિકાર તથા તેની સરકારી કાર્યવાહી...
 ગુજરાત સરકાર
 ગણતંત્રચિન્હ

જિલ્લા અધિકારીના અધિકાર તથા તેની સરકારી કાર્યવાહી...
 ગુજરાત સરકાર
 ગણતંત્રચિન્હ

Handwritten text at the top left, possibly a signature or title.

Handwritten text across the top, including a date "11-12" and other illegible characters.

Handwritten text in the middle section, possibly a list or set of instructions.

Multiple lines of handwritten text, some appearing to be crossed out or corrected.

Handwritten signature or name on the left side of the lower section.

Handwritten text line below the first stamp, possibly a date or reference number.

Handwritten signature or name at the bottom left.

Handwritten text at the bottom center, possibly initials or a date.

‘ઉમરેઠના ચાર દસ્તાવેજો’માં પ્રયુક્ત શબ્દો વિશે નોંધ

હેમન્ત દવે

કારડા/ચારડા: મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ કેદાર: એની ઉપરથી પ્રાકૃત કેઆરો અને પછી તાલવ્ય સ્વરને કારણે ક્યારો. સંસ્કૃતમાં એનો અર્થ ‘ફૂલછોડને ફરતે કરાતું ખાયણું’ = ‘ક્યારો’ એવો તો ખરો જ પણ સાથે ‘પાણીવાળું ખેતર’ એવો પણ થાય છે. આ બન્ને અર્થ ગુજરાતી ‘ક્યારો’ના છે. ચરોતરીમાં ‘ફ’ સાથે જોડાયેલા તાલવ્ય ‘ય’ કારણે/સંસર્ગે ‘ફ’નું તાલવ્યીકરણ થઈ ‘ચ્’ મળે છે, માટે ‘ચ્યારો’ અને સ્વાર્થે ‘ડ’ પ્રત્યય લાગતાં ‘ચ્યારડો’ શબ્દ. વળી, સ્વર અને મૂર્ધન્ય વ્યંજન વચ્ચે આવતા ‘ર’નું ‘ય’માં રૂપાંતર થતું હોવાને કારણે (સરં પરણવું > પૈણવું, સાવરણી > સા(હા)વરણી, ફરડકો > ફટડકો > ફેડકો, વ૦). ‘ચ્યારડો’નું ન૦ ‘ચ્યાયડું’/‘ચ્યાડું’ રૂપ મળ્યું. એટલે મૂળ ચરોતરી શબ્દ ‘ચ્યાયડું’/ ‘ચ્યાડું’ છે પણ જેમ અન્યત્ર ‘ય’નો લોપ થયો છે (સરં આપ્યું > આપું, વ્યાજ > વાજ, નાખ્યું > નાખું, ઈ૦) એ હિસાબે બહુવચનમાં ‘ચારડા’. ‘ચ’કાર ‘દેશી’ લાક્ષણિકતા હોવાથી એનું ‘શુદ્ધ’ સ્વરૂપ તે ‘કારડા’ (ફરી ‘ય’ શ્રુતિનો લોપ).

રોણ/રાણો: ‘રોણ’ એ ‘રાયણ’નો ચરોતરી ઉચ્ચાર છે. ‘રાયણ’માંથી ‘ય’ શ્રુતિના લોપે ‘રાણ’ શબ્દરૂપ મળે. ‘રાતી રાણ જેવું/વી/વો’ એ કહેવતમાં એ જોઈ શકાય છે. ‘રાણ’નું બહુવચનનું રૂપ ‘રાણો’. વળી ચરોતરીમાં નાસિક્ય વ્યંજન અથવા સાનુનાસિક પહેલાં આવતો ‘આ’કાર ‘ઓ’કારમાં પરિણમે છે એ નિયમે ‘રાણ’નો ‘રોણ’ ઉચ્ચાર મળે (સરં ગામ > ગોમ; પાણી > પોણી; કેળાં > કેરોં; વાણિયો > વોણિયો, ઈ૦).

કીટનીશ: ‘કીટનીશ’ એ બેશક ‘ચિટનીસ’નું ‘સુધારેલું’ રૂપ છે. અગ્રસ્વરને કારણે કંઠ્ય વ્યંજનના થતા તાલવ્યીકરણને ‘દેશી’ ગણવામાં આવતું હોવાથી અતિશુદ્ધિ (અં. ઓવરકરેક્શન)ના ભાગ રૂપે મૂળમાં પણ જ્યાં ‘ચ’કાર હોય ત્યાંયે ‘ક’કાર મૂકી દેવાનું વલણ જોવા મળે છે: કીટનીશ એનું ઉદાહરણ છે. સોરઠીમાં ‘સિગરેટ’ને બદલે એનું ‘શુદ્ધ’ ‘ચિગરેટ’ રૂપ આવો જ દાખલો છે.

‘ગ્રામ્યમાતા’નો સ્રોત

હેમન્ત દવે

‘શેક્સપિયર અને પ્રેમાનંદ જેવાએ પણ લગભગ એકેએક ગ્રંથમાં બીજાનો આધાર લીધો છે. [આ પ્રકારે કાવ્યનાં] મૂળ જોવાનો આપણો ઉદ્દેશ લેખકને હલકો પાડવાનો નહિ, પરંતુ નાની વસ્તુને લેખકે પોતાના ચાતુર્યથી કેવી બહલાવી છે તે સમજવાનો છે. આથી આવી હકીકત જાણવાથી લેખક પ્રત્યેનું આપણું માન ઘટવાને બદલે વધે છે. [...]. [અને] અભ્યાસી તરીકે આપણે તે જાણવું તો જોઈએ.’^૧

નવલરામ ત્રિવેદી ૧૯૩૪/૧૯૪૪: ૧૫૯

કલાપી આપણા એક પ્રથિતયશ કવિ છે. લોકોને જણાયેલા એમના ‘રંગીન’ જીવનને કારણે અને અલ્પાયુમાં, એમાં પણ ‘રહસ્યમય’ રીતે, દેહાંત થવાને કારણે એમના જીવન અને કવન વિશે પ્રજામાં એક વિશેષ પ્રકારની આતુરતા ઊભી થઈ હતી. એમણે સફાઈદાર છંદોમાં કેટલીક ઉત્તમ કાવ્યકૃતિઓ પણ આપી છે. આ સર્વ કારણોને લઈ કલાપી ગુજરાતી ભાષાના એક સર્વકાલીન લોકપ્રિય કવિ રહ્યા છે. એમની કેટલીયે કાવ્યકૃતિઓ ગુજરાતમાં આજે પણ શિક્ષિતવર્ગને જિહ્વાગ્રે હોય છે અથવા કહેવતરૂપ થઈ પડી છે એ એનો પુરાવો.

એ કાળના ઘણા કવિઓની જેમ કલાપીની કાવ્યરુચિ પણ એ સમયે સારા ગણાતા અંગ્રેજ કવિઓનાં કાવ્યોના અધ્યયનથી ઘડાઈ હતી. બહુ સ્વાભાવિક છે કે એને કારણે એવાં કેટલાંયે કાવ્યોનો એમણે અનુવાદ કરવાનું પસંદ કર્યું; અથવા એ કવિઓની કેટલીક કાવ્યપંક્તિઓ એ ભાષામાંથી, જાણતાં કે અજાણતાં પણ, એમની બાનીમાં ઊતરી આવી છે (સર. ઠાકોર ૧૯૪૬: ૪૩-૪૪). ‘સાગર’-

૧ હાડાળા દરબારને ૨ ઓગસ્ટ ૧૯૮૪ના પત્રમાં કલાપી લખે છે: ‘અંગ્રેજ કોઈ પણ કવિના વિચારો લેઈ કાવ્ય કરતાં, લક્ષમાં રાખવાનું એટલું જ છે કે તે કાવ્યનું—તેના ઊંડા હૃદયધ્વનિનું—પૂરું અવલોકન કરી, તેમાં તન્મય બની, તેના પાતાળનો નાદ સમજી તેને ખીલવવું, તેને વધારે રસિક - વધારે સ્પષ્ટ કરવું, આ હેતુ મનમાં ન હોય તો કાવ્ય ગમે તેટલું રસિક બને પણ તેની જાંદગી - ટુંકી સમજવી’ (શુક્લ ૨૦૧૨: ૧૯૦; ત્રિવેદી ૧૯૩૪/૧૯૪૪: ૧૫૪). ઉપરોક્ત સંદર્ભમાં અહીં કલાપીના ‘ખીલવવું’ અને ‘વધારે રસિક-વધારે સ્પષ્ટ કરવું’ શબ્દો ખાસ નોંધવા જેવા છે.

સંપાદિત કેકારવમાં ૨૦ વ૦ દેસાઈ 'અનુવાદ, અનુકરણ અને સૂચન' એ મથાળા હેઠળ એમનાં કેટલાંક કાવ્યો અંગ્રેજી—અને 'અનાલાપી ગાન' જેવા જૂજ કિસ્સામાં ગ્યોટના જર્મન કાવ્યોના અંગ્રેજી અનુવાદ ઉપરથી—કાવ્યોના અનુવાદરૂપ છે એમ સ્પષ્ટ નોંધે છે (૭-૧૫). કવિના 'વિષપાન'ને પણ આપણે ગ્યોટની કૃતિના અનુવાદ તરીકે ઉમેરીએ. પણ કેવળ આવા અનુવાદ કે અનુકરણના કારણમાત્રથી કવિ ઊતરતો ગણાય એ વાત માનવઈતિહાસના પણ ઉત્તમ અભ્યાસી ૨૦ વ૦ દેસાઈ વાજબી રીતે જ સ્વીકારતા નથી. તેઓ સાચું જ કહે છે,

આમ તો જગતમાં કશું જ નવીન નથી. એક કલ્પના, એક ઊર્મિ, અને એક ચિંતન આપણને ચમકાવતાં આપણી ભાષામાં આજ મળી આવે! એનાં એ જ કલ્પના, ઊર્મિ, અને ચિંતન આપણાથી તદ્દન વિભિન્ન ભાષામાં પણ હોઈ શકે! એટલું જ નહિ, પરંતુ તે હજારો વર્ષ ઉપરના કોઈ કાવ્યમાં જડાયેલાં હોય એમ પણ બને! માનવએકતાની સાક્ષી પૂરતાં આવાં સામ્ય એ કાંઈ આજની જ શોધખોળ નથી. સ્વતંત્ર રીતે પણ જુદા જુદા માનવસમૂહો સરખામણી કરી શકાય એવા ઊર્મિ કે ચિંતનવિકાસને સાધી શકે છે. (૭-૧૫-૧૬)

આપણી પરંપરામાં તો આ કહેવાયું અને સ્વીકારાયું જ છે. જેમ કે, આ જગતમાં જે કાંઈ છે તે સર્વ વ્યાસ પહેલાં કહી જ ચૂક્યા છે (વ્યાસોચ્છિષ્ટં જગત્સર્વમ્). અથવા તો જેમ જ્યંત ભદ્ર એમના ન્યાયમંજરીમાં કહે છે (૧.૧.૮), કુતો વા નૂતનં વસ્તુ વયમુલ્લેક્ષિતું ક્ષમા: । વચોવિન્યાસવૈચિત્ર્યમાત્રમત્ર વિચાર્યતામ્ । । અર્થાત, નવું તો વળી શું કહી શકાય? બહુ બહુ તો એની એ જ વાત જુદી રીતે કરી શકાય. અનુકરણાદિની ચર્ચા રાજશેખર જેવા કાવ્યગુરુએ એમના કાવ્યમીમાંસામાં અર્થહરણ અને શબ્દહરણ જેવા નામ હેઠળ કરી છે. —આ દર્શાવે છે કે સાહિત્યસર્જનમાં પણ અનુવાદાદિ સામાન્ય હતાં, છે, અને રહેશે. જ્યાં સુધી કલાપીને સંબંધ છે એમનાં ક્યાં કાવ્યો અથવા કાવ્યકંડિકાઓ આ રીતે અનુવાદ રૂપે આવી (ગયાં) છે તેની સવિગત ચર્ચા નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદીએ કલાપીના જીવનચરિત્રમાં 'કલાપીની કેકા' એ પ્રકરણમાં વિસ્તારથી કરી છે (૧૯૪૪: ૧૦૩થી આગળ; સર. શુક્લ ૨૦૦૪: ૨૨૫થી આગળ). આ નોંધમાં એમના ખંડકાવ્ય 'ગ્રામ્યમાતા'ના અત્યાર સુધી સૂચવવામાં આવેલા જુદા જુદા સ્રોતની, એ સંદર્ભે થયેલા વાદવિવાદની પુનઃ તપાસ કરી છે અને એ સમગ્ર ઉહાપોહ ઉપર નવો પ્રકાશ પાડી શકે તેવાં સાધનોની ચર્ચા કરી છે. આટલી પ્રસ્તાવના પછી એ તો સ્પષ્ટ થયું હશે કે 'મૂળ' સુધી જવાની આ વાત કલાપીની કાવ્યકલા વિશે કે એમની કવિત્વશક્તિ વિશે પ્રશ્ન ઊભો કરવા માટે નથી પણ કલાપીનાં કાવ્યોનાં મૂળ સ્રોતની સૌથી વધુ શોધ કરનાર નવલરામ ત્રિવેદી^૨ લખે છે તેમ એમનાં 'કાવ્યો સમજવામાં આ મૂળ જાણવાં જરૂરી છે' અને 'અભ્યાસી તરીકે આપણે તે જાણવું તો જોઈએ' (સર. ૧૯૩૪/૧૯૪૪: ૧૫૯; ૧૯૪૪: ૧૦૯), એટલા હેતુસર જ છે.

૨ 'કલાપીની કવિતા: ત્રણ મુદ્દાઓ' અને 'કલાપીનું જીવન અને કવન' એ લેખો (૧૯૩૪/૧૯૪૪) ઉપરાંત કલાપીનાં કાવ્યોના એમણે સંપાદિત કરેલા બે સંગ્રહ હૃદયત્રિપુટી અને બીજાં કાવ્યોમાં તથા ગ્રામ્યમાતા [તત્સમા] અને બીજાં કાવ્યોમાં આવાં અનુકરણ રૂપે લખાયેલાં કાવ્યોની ટીપ આપી છે અને કેટલાક કિસ્સામાં, એમના શબ્દોમાં જ્યાં બની શક્યું ત્યાં, મૂળ કાવ્ય(ખંડ) પણ આપ્યાં છે. વધુમાં, કલાપીના જીવનચરિત્રમાં એમણે 'હજુએ મળવું' કાવ્યના સ્રોત તરીકે બાયરનના 'વેન વી ટુ પાર્ટિડ'ને બતાવ્યું છે (૧૯૪૪: ૧૧૧).

‘ગ્રામ્યમાતા’નો વિષય શાસકના લોભને પરિણામે પ્રકૃતિ કેવી રૂઠે છે અને સાચા હૃદયના પશ્ચાત્તાપથી પુનઃ કેવી તૃષ્ણ છે એવો છે. શાલેય પાઠ્યપુસ્તકોમાં હોવાને કારણે તો ખરું પણ વિશેષ તો એના સુગઠિત છંદોવિધાન અને મનોહર રૂપવિધાનને કારણે પણ આ કાવ્ય ઘણું જાણીતું છે. હેમન્તની સવારે ઘોડો દોડાવવા નીકળેલા રાજવીને તૃષ્ણા લાગતાં એ ખેતરમાં જઈને પાણી માગે છે. ઉદારમનનાં આતિથ્યપ્રેમી વૃદ્ધા જલને બદલે શેરડીનો મધુર રસ અશ્વવારને આપવા ઇચ્છે છે: ‘છૂરી વતી જરીક કાતળી એક કાપી; ત્યાં સેર છૂટી રસની ભરી પાત્ર દેવા’. ભૂમિની ઉર્વરતા જોઈ મારે હવેથી વધારે કર લેવો એમ અતિથિવેશે આવેલો રાજા મનોમન નક્કી કરે છે અને સાથે જ રસનો બીજો પ્યાલો પણ માગે છે. પણ બીજી વાર રસનું એક બિંદુ પણ પડતું નથી. વારંવાર પ્રયત્ન કર્યો પણ જ્યારે રસ ન નીકળ્યો ત્યારે ગ્રામ્યમાતા ‘રસહીન ધરા ચૈ છે, દયાહીન થયો નૃપ; નહીં તો ના બને આવું’ બોલી રડી પડે છે. પોતાને આવેલા અનુદાર વિચારને કારણે જ આમ બન્યું એ રાજાને સમજાય છે માટે એને પસ્તાવો થાય છે. એ પોતાના અણછાજતા લોભ બદલ ક્ષમા યાચે છે. એના સાચા માનસપરિવર્તનથી રસનું પાત્ર ફરી, જરા અમથી કાતળી કાપતાં જ, છલોછલ ભરાઈ જાય છે: ‘છૂરી વતી જરી જ કાતળી એક કાપી; ત્યાં સેર છૂટી રસની ભરી પાત્ર દેવા, બહોળો વહે રસ અહો! છલકાવી પ્યાલું!’. પંક્તિના પુનરાવર્તનમાં ‘જરીક’ને સ્થાને ગોઠવાયેલો ‘જરી જ’ શબ્દ જે ચમત્કૃતિ સર્જે છે તે નોંધપાત્ર છે. એક વર્ણ પણ રસાસ્વાદમાં કેટલો ઉપકારક બને છે તે આ ઉપરથી સમજાય છે. અસ્તુ.^૩

૩ —અને વર્ણ જ કેમ, એક નાનકડું વિરામચિહ્ન પણ કાવ્યના અર્થમાં ચમત્કૃતિ સર્જી શકે. રોબર્ટ ફોસ્ટના ‘સ્ટોપિડ બાઇ વુડ્ઝ ઓન અ સ્નોવી ઇવનિંગ’માં કાવ્યાંતે આવતી પંક્તિમાં આવતા અલ્પવિરામની ચર્ચા અગાઉ પરબમાં મેં કરી છે તે જિજ્ઞાસુ વાચકોએ જોવી (૨૦૧૩). ઇન્દ્રવદન કાઠ દેવેના ‘કલાપી’—એક અધ્યયનમાં ભાગ્યે જ કશી કાવ્યચર્ચા છે (૧૯૬૮/૧૯૮૦: ૩૬૪-૩૬૫); કાવ્યમાંથી કાવ્ય જ બાતલ થઈ જાય છે એ અર્થની સુરેશ જોષીની ફરિયાદ કેટલી સાચી હતી એનો આ એક નમૂનો. અન્યથા પણ આ ગ્રંથ, એમાં કોઈ કોઈ સ્થળે દેખાતી ચિકિત્સક દષ્ટિની નોંધ લીધા પછી પણ, નબળો છે. એનું નિકૃષ્ટ પાસું બેધડક ઉઠાંતરીનું છે. ઠેકઠેકાણે નવલરામ ત્રિવેદીના પાંડિત્યસભર અભ્યાસોમાંથી એમણે વિગતો લીધી છે પણ કશે જ એના સંદર્ભ આપ્યા નથી. ‘જ્યાં તું ત્યાં હું’ કાવ્યની ચર્ચા એનો એક નમૂનો છે. કલાપીની ‘આંસુના પડદા વતી નયન તો મ્હારાં થયાં આંધળાં, | લુછ્યાં ના પણ ઉષ્ણ શ્વાસ દિલને અશ્રુ સુકાવી દીધાં’ એ પંક્તિઓની ચર્ચા કરતાં એ પહેલી પંક્તિ મેઘદૂત, શાકુંતલ, અને વિક્રમોર્વશીય એમ કાલિદાસની ત્રણે કૃતિઓમાં છે એ બતાવ્યા પછી નવલરામ ત્રિવેદી લખે છે કે,

અહીં પહેલી લીટીમાં કાલિદાસને પ્રિય થઈ પડેલો વિચાર આવે છે, પરંતુ બીજી લીટીમાં કલાપી કલ્પનામાં કાલિદાસના કરતાં પણ એક પગલું આગળ વધે છે. આંખમાં આંસુ આવવાને લીધે પ્રિય વસ્તુનું દર્શન થઈ શકતું નથી, એટલું કહી કાલિદાસ અટકે છે, પરંતુ કલાપી તેથી આગળ વધીને કહે છે કે, પ્રિયતમાનું દર્શન શરૂઆતમાં તો આંસુને લીધે થઈ શકતું નથી; પરંતુ પાછળથી શોકને લીધે જે ઉષ્ણ શ્વાસોચ્છવાસ ચાલે છે તેને લીધે આંખમાંથી આંસુ સુકાઈ જાય છે અને તેથી પ્રિયતમાનું દર્શન થાય છે! (૧૯૪૪: ૧૧૫)

હવે ઇન્દ્રવદન દેવે જે લખે છે તે જોઈએ:

આ કાવ્યમાં સુરસિંહે એક કલ્પનાચિત્ર કાલિદાસમાંથી ઉપાડ્યું છે. [...] એ પંક્તિમાંની કલ્પના સુરસિંહે પોતાના પ્રિયતમ કાવ્ય “મેઘદૂત”માંથી ઉપાડી છે. [...] પણ સુરસિંહ કાલિદાસની કલ્પનાથીય આગળ વધે છે: ‘લૂછ્યાં ના પણ ઉષ્ણ શ્વાસ દિલને અશ્રુ સુકાવી દીધાં.’ એ પંક્તિ સુરસિંહની મૌલિક છે અને તેમની કલ્પનાશક્તિનું તેજ તેમાં કાલિદાસ કરતાંયે વિશેષ ઝળહળે છે. (૧૯૬૮/૧૯૮૦: ૧૪૦; જોડણી મૂળ પ્રમાણે)

કાવ્યમિતિ ઉપરથી જણાય છે આ કાવ્ય ૧૪ ઓક્ટોબર ૧૮૯૫ના રોજ રચાયું હતું અથવા છેવટનું સ્વરૂપ પામ્યું હતું.

કલાપી એમનાં કાવ્યો જો અનુવાદ હોય તો સામાન્ય રીતે એની નોંધ મૂકે છે. એ ઉપરથી ત્રિવેદી લખે છે કે, ‘કલાપીએ કદી પણ પોતાનાં કાવ્યો અનુવાદ હોય તો તે છુપાવવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી’ (૧૯૪૪: ૧૦૩). અલબત્ત, એમના અકાળ અવસાનને કારણે તેઓ દરેક કાવ્યનાં મૂળ આપી શક્યા નથી એમ પણ નોંધે છે. આ ખરું છે. જેમ કે, મણિલાલ નભુભાઈને લખેલા પત્રમાં તેઓ લખે છે કે ‘ઈંગ્રેજી ઉપરથી જે કવિતાઓ લખાઈ હોય અને તેમાંની જેટલી તે નોટબુકમાં ન હોય તેનાં મથાળાં કૃપા કરી મને લખશો’ (૨૨-૧૧-૧૮૯૬; શુક્લ ૨૦૧૨: ૧૮). આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જે નોટબુક કલાપીએ મણિલાલને મોકલી હતી તેમાં આ પ્રકારના નિર્દેશો હશે. આ જોતાં, કવિએ ‘ગ્રામ્યમાતા’ વિશે કોઈ નોંધ કરી છે કે કેમ એ તપાસવું જોઈએ.

વર્ડ્ઝવર્થ અને ‘ગ્રામ્યમાતા’

હાડાળા દરબાર વાજસુરવાળાને લખેલા ૩૦ એપ્રિલ ૧૮૯૬ના પત્રમાં કલાપી ‘વર્ડ્ઝવર્થની શૈલી’ને અનુસારી લખાયેલાં ત્રણ કાવ્યોનો નિર્દેશ કરે છે: ‘સારસી’, ‘શેલડી’, અને ‘વૃદ્ધ ટેલીયો’ (શુક્લ ૨૦૧૨: ૨૧૩). આ ‘શેલડી’ કાવ્ય તે જ આપણું ‘ગ્રામ્યમાતા’. પહેલાં કવિએ એને ‘શેલડી’ નામ આપેલું પણ પાછળથી ફેરવીને ‘ગ્રામ્યમાતા’ નામ ઠરાવ્યું. આમાં ‘વર્ડ્ઝવર્થની શૈલી’ એટલે, કલાપીના પોતાના શબ્દોમાં, ‘કોઈ માણસની અથવા કોઈ માણસની ઝિંદગીના એક બનાવની સાદી સીધી વાત કરી [જવામાં] કાવ્ય બની જાય’ એ (એજ).

તો ૧૯ ઓગસ્ટ ૧૮૯૪ના પત્રમાં કલાપી વાજસુરવાળાને લખે છે કે,

Goody Blake [and Harry Gill] છીછરા વાંચનારને રસહીન—બિલકુલ નમાલું—લાગશે. ઊંડા વાંચનારને—જો કે કવિનું કાંઈ ઉત્તમ કાવ્ય નથી તો પણ—બહુ રસ આવશે.[૧] ‘આંતરડીની કદુવા

એમણે એ લખવાની જરૂર હતી કે આ વિગત એમણે નવલરામ ત્રિવેદીમાંથી બેઠી ‘ઉપાડી’ લીધી છે અને એમની ‘મૌલિક’ નથી! આ સિવાય ‘મૃત કુસુમને’ કાવ્યની એમની ચર્ચા પણ નવલરામના લખાણ ઉપર આધારિત છે. નવલરામ ત્રિવેદીએ ચોખ્ખું દર્શાવ્યું છે તેમ એ કાવ્ય મિસિસ બ્રાઉનિંગના ‘અ ડેડ રોઝ’ ઉપરથી છે (૧૯૩૪/૧૯૪૪: ૧૮૦-૧૮૧), છતાં ઇન્દ્રવદન દવે એનો ઉલ્લેખ કરવાનો ટાળી જાણે પોતે આ મત ઉપર સ્વતંત્ર અભ્યાસથી પહોંચ્યા હોય તેમ લખે છે: ‘આ કાવ્યને મિસિસ બ્રાઉનિંગના કાવ્ય ‘A Dead Rose’ સાથે સરખાવતાં થોડાક ફેરફાર સાથે તે અંગ્રેજીકાવ્યનો ભાવવાહી અનુવાદ હોવાનો સંભવ વધુ છે’ (૧૯૯૯/૧૯૮૦: ૧૭૩). શા માટે પૂર્વસૂરિના કાર્યનો ઋણસ્વીકાર નહીં? કલાપી અને એમના સાહિત્યનો એ સમયે સૌથી ઝીણવટપૂર્વક અભ્યાસ કરનાર નવલરામ ત્રિવેદીનો સંદર્ભ ઇન્દ્રવદન દવે એમના પાંચસો પાનના નિબંધમાં ગણીને માત્ર બે વાર આપે છે (પૃ. ૨૧, ૨૪૦ ઉપર), અને એ બન્ને સ્થળે એમની ટીકા કરવા માટે! એમના નિબંધના પરિશિષ્ટ ૮માં નવલરામ ત્રિવેદીએ લખેલા કલાપીના જીવનચરિત્રનો ઉલ્લેખ ‘નાનું’ પુસ્તક તરીકે કરે છે (એજ, પૃ. ૪૯૪), આ વિશેષણ પણ એમની માનસિકતાનું પરિચાયક છે. બીજા એકે સંદર્ભમાં આ પ્રકારની મૂલ્યાંકનાત્મક નોંધ નથી એ સ્પષ્ટ કરું.

૪ ગમ્મત એ છે કે વર્ડ્ઝવર્થ એમના ‘પ્રેફેસ ટુ લિરિકલ બેલડ્ઝ’માં એને પોતાનું ‘one of the rudest’ કાવ્ય ગણાવે છે!

લાગવી?' નિસાસો લાગવો!' અરે! એથી માણસ કેવું દુઃખી થાય છે? Harry કેવો ઠંડો થઈ જાય છે? કુદરતને વર્ડ્ઝવર્થ બહુ જ નરમ—જરા પણ કઠિનતા સહન ન કરી શકે તેવી ગણે છે. અકૃપા નાની સરખી પણ કુદરત સહી શકતી નથી અને Blakena શાપથી Gill ઠંડો થઈ જાય છે. (શુક્લ ૨૦૧૨: ૧૯૩; બન્ને ચોરસ કૌંસ મારા; સર. ત્રિવેદી ૧૯૪૪: ૧૦૮)

નવલરામ ત્રિવેદી કલાપીના જીવનચરિત્રમાં ઉપરોક્ત બન્ને પત્રોના હવાલા આપી જણાવે છે કે, “ગ્રામ્યમાતા”માં પણ આ પ્રમાણે મનની અસર જ બતાવી છે. પણ તે સિવાય વર્ડ્ઝવર્થનું બીજું કાંઈ જ નથી’ (ત્રિવેદી ૧૯૪૪: ૧૦૮; ૧૯૩૮: ૧૪૫). એમનું કહેવું ખરું છે કે ‘ગ્રામ્યમાતા’ને અને વર્ડ્ઝવર્થને કશો સંબંધ નથી. ગમે તેમ, પણ નવલરામ ત્રિવેદીએ ટાંકેલા આ બે અવતરણો ઉપરથી રમેશ શુક્લ એમ સમજે છે કે કલાપીએ ‘ગ્રામ્યમાતા’ વર્ડ્ઝવર્થના ‘ગુડી બ્લેક’ ઉપરથી લખ્યું છે (સર. ૧૯૮૫-ક: ૪૫). જ્યંત કોઠારીએ પત્રચર્યામાં આ વિશે રમેશ શુક્લનું ધ્યાન દોર્યું હોવા છતાં (કોઠારી ૧૯૮૫-ક: ૬૮) તેઓ છેક ૨૦૦૪માં તેઓ ફરી આ જ વાત દોહરાવીને લખે છે કે આ કૃતિ ‘વર્ડ્ઝવર્થના ‘Goody Blake’ ઉપરથી રચાયું હોવાનું સુરસિંહજીએ એક પત્રમાં લખ્યું હતું. બન્નેમાં સમન્યાયના તારતમ્યનું સામ્ય અવશ્ય છે’ (૨૦૦૪: ૨૪૪).^૫ હકીકત એ છે કે કલાપીએ ક્યાંયે આ અર્થનું લખ્યું નથી. નવલરામ ત્રિવેદીનો સજજ અભિપ્રાય બરાબર જ છે કે ‘ગ્રામ્યમાતા’ને અને વર્ડ્ઝવર્થને કશો સંબંધ નથી. અંગત રીતે, મને તો ‘મનની અસર’ની વાત પણ પ્રતીતિકર લાગતી નથી. ગમે તેમ, આ બન્ને કૃતિ વચ્ચે કશો સંબંધ નથી એ સ્પષ્ટ થયા પછી આપણે અન્ય જોવાની જરૂર ઊભી થાય છે.

ગ્રામ્યમાતા: કલાપીનો સ્વાનુભવ?

કલાપીનું શરીર સુદૃઢ હતું. તેઓ કસરતના શોખીન હતા અને નિયમિત ઘોડો દોડાવતા (સર. ત્રિવેદી ૧૯૩૪/૧૯૪૪: ૧૨૪) એ ઉપરથી ઈન્દ્રવદન દવે કલ્પના દોડાવે છે કે ‘૯૫માં રચાયેલું ‘ગ્રામમાતા’ [તત્સમ] એ અનુભવના જ પરિણામ રૂપ છે’ (૧૯૬૯/૧૯૮૦: ૮૩). લેખકના નિશ્ચયાત્મક ‘જ’કાર છતાં આ તર્કને કશો આધાર નથી, બલકે એ સુચિંતિત પણ નથી. અલબત્ત, એ કાવ્યમાં લાઠીનાં ખેતરોનું કે ગ્રામીણ પ્રદેશનું વર્ણન હોય તો એમાં નવાઈ પામવા જેવું કશું નથી (સર. પલાણ ૨૦૬૧: ૧-૪૩).

રમેશ શુક્લ આ સંદર્ભે એમ માને છે કે ‘ખેલપટ્ટુ’ કલાપીએ ‘ગ્રામ્યમાતા’ના સાચા સ્ત્રોતને છુપાવ્યો છે અને આપણું ધ્યાન અન્ય દિશામાં દોર્યું છે.^૬ પણ આ આરોપ સાચો તો નથી જ, શુદ્ધબુદ્ધિપ્રેરિત

૫ જ્યંત કોઠારીએ આધાર સાથે અન્યથા બતાવ્યું હોવા છતાં રમેશ શુક્લ એ વિરોધનો જવાબ આપવાને બદલે પોતાનાં વિધાનોમાં રહેલા સ્વવિરોધને ન ગણકારી પોતાની વાત જ દોહરાવ્યા કરે છે તે હેત્વાભાસ તર્કશાસ્ત્રની પરિભાષામાં ‘પ્રૂફ બાય રિપીટિડ એસર્શન’ કહેવાય.

૬ સર. ‘શેરડીનો કથાઘટક યોજવામાં, જે નિશાન તાકવું હોય તેના કરતાં જુદી જ દિશામાં જોવાનો ડોળ કરવાની બીજા અનેક પ્રસંગોએ જોવા મળતી આ રાજવીની ખેલપટ્ટુતા તો નહિ હોય?’ (૧૯૮૧: ૫). જ્યંત કોઠારીએ જ્યારે આ ‘ખેલપટ્ટુતા’ શબ્દ વિશે વાજબી વાંધો ઉઠાવ્યો ત્યારે રમેશ શુક્લ ‘ખેલપટ્ટુતા ત્રણ પ્રકારની હોય’ એમ કહી એની જે બચાવ-શબ્દમીમાંસા અથવા શબ્દબચાવમીમાંસા કરે છે (૧૯૮૫-ક: ૪૮) તે તો દેખીતી જ પાછળથી ઉપજાવી

પણ નથી. બીજાં અનુવાદરૂપે આવેલાં કાવ્યોની નોંધ આપનાર કલાપી આ એક (અથવા એવા એકાધિક) કિસ્સામાં શાથી ‘ખેલપટુતા’ દાખવે એનો કોઈ સંતોષકારક ઉત્તર તેઓ આપતા નથી; કલાપીના ચારિત્ર્યને જુદી જ રીતે રજૂ કરવા તત્પર આ સંશોધકને એવો ઉત્તર શોધવામાં કોઈ રસ પણ હોય એવું લાગતું નથી. જેમ કે, કલાપીએ એમના અંગત પત્રોમાં આવા મૂળ કાવ્યોનો નિર્દેશ દીધો છે તો એ પત્રો તો અંગત રહેવા નિર્માયા હતા એમ કહી તેઓ એનો છેદ ઉડાડી દે છે. સુદર્શનમાં પ્રકાશિત કાવ્યોમાં અપાયેલા મૂળ સ્તોત વિશે તેઓ એનું શ્રેય ‘કવિને જાય કે સંપાદકને પણ?’ અને ‘આ વિશે મણિલાલનો જ આગ્રહ નહિ હોય?’ એવા બે પ્રશ્ન મૂકી એનું એમાંથી કલાપીનું કર્તૃત્વ કાઢી નાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે.^૭ તેઓ લખે છે કે, ‘કલાપી હયાત હોત તો [આવાં કાવ્યોનાં મૂળ આપવા અંગે] તેમણે શું કર્યું હોત તે માત્ર હાઈપોથેટિકલ પ્રશ્ન છે’. જોઈ શકાશે કે એમણે એમની આખી તર્કજાળ વિરુદ્ધમાં જતા પુરાવાઓને ઉવેખીને સ્વમતપ્રસ્થાપનાના ટેકામાં જ ગૂંથી છે, અન્યથા કાવ્યના સ્તોત અંગે મણિલાલને આપવા ધારેલા યશ માટે એમણે ઉઠાવેલા બન્ને પ્રશ્ન એટલા જ ‘હાઈપોથેટિકલ’ જ છે એ એમના ધ્યાનમાં અવશ્ય આવ્યું હોત.^૮ કોઈ પણ વિધાનમાંથી પોતાને અભિમત મત માટેનું સમર્થન કોઈને કોઈ રીતે મેળવી જ લેવાની અને કોઈએ પ્રયોજેલા શબ્દનો “સાચો” (એટલે કે એમને મનગમતો) અર્થ કયો છે એ પામી લેવાની એમની શક્તિ અલૌકિકની કક્ષામાં મૂકી શકાય તેવી છે.^૯

કાઢેલી છે. અન્યથા આવી ગેરસમજ ન ઊભી થાય એ માટે પોતાના મૂળ ગ્રંથમાં જ એની સ્પષ્ટતા કરી (દીધી) હોત.

૭ જ્યંત કોઠારી બરાબર નોંધે છે કે, ‘કલાપીએ મિત્રો પરના પત્રોમાં એનો [કાવ્યોનાં મૂળનો] નિર્દેશ કર્યો હોય તો તમે એ [પત્રો (તો)] અંગત રહેવા નિર્માયેલા હોય છે એમ કહો છો [...] અને ‘સુદર્શન’માં કાવ્યોનાં મૂળ દર્શાવાયાં હોય તો એમાં તંત્રીનો આગ્રહ કે મૂળ વડવાઈઓને પકડીને ઊંચે ચડવાનો ઉપક્રમ હોવાનું જણાવો છો’ (૧૯૮૫-૬: ૯૯, ચોરસ કોંસ મારા; સર૦ શુક્લ ૧૯૮૧: ૬).

૮ આ આર્ગ્યુમેન્ટ ફોમ ઇગ્નરન્સ (કોઈ દાવો ખોટો છે તેમ સાબિત ન કરી શકાય તેવો હોય માટે તે સાચો છે એમ માની લેવું તે) છે. અહીં મણિલાલનો જ મૂળ સ્તોત માટે આગ્રહ હતો એવો એમનો દાવો ખોટો હતો તે સાબિત કરી શકવા માટે કોઈ પ્રમાણ નથી, માટે એ માને છે કે એમનો દાવો આપોઆપ સાચો થઈ જાય છે.

૯ નવલરામ ત્રિવેદીએ પ્રયોજેલા ‘મદદ’ શબ્દની એમણે કરેલી મીમાંસા (સર૦ ૧૯૮૧: ૧૪-૧૫) એનો પુરાવો છે. એ જ રીતે, નરસિંહરાવે એમની રોજનીશીમાં કરેલી નોંધ ઉપરથી તેઓ સંચિત્થી ‘હતપ્રભ’ થઈ ગયા હતા પણ સંચિત્ નરસિંહરાવથી ‘ડઘાયા નહોતા’ એવું એમણે કાઢેલું તારણ અન્યથા ગંભીર લખાણમાં હાસ્ય જન્માવે છે એટલા પૂરતું અલબત્ત ધ્યાનાકર્ષક ગણાય (એજ, પૃ. ૭૩-૭૪). કલાપીને લગતી સંશોધનપ્રક્રિયામાં રમેશ શુક્લનો અભિગમ જરાયે તટસ્થ રહ્યો નથી. કલાપીએ એમનાં કાવ્યોની પ્રેરણા અન્ય સ્થળેથી મેળવી હોય તો (નવલરામ ત્રિવેદીને જેમ) એની વસ્તુલક્ષી નોંધ લેવાને બદલે એ બહાને અને અન્યથા ને અન્યત્ર પણ એમનું વલણ કલાપીનું ચારિત્યહનન કરવાનું રહ્યું છે. એમણે કલાપીને ‘ચોર’ કહેવાનું જ બાકી રાખ્યું છે. ‘જોશી માસ્તર’ને બદલે કલાપીએ કરેલી ‘જોશી માસ્તર’ એવી જોડણી બદલ એમણે ચલાવેલી શબ્દતલવાર એનું દૃષ્ટાંત (સર૦ એજ, પૃ. ૫૫ અને એની ઇતિનોંધમાં ત્રણ પ્રશ્નાર્થનો કરેલો ખડકલો, સર૦ નોંધ ૧૭, પૃ. ૭૬). જો આવા ઉચ્ચાર/લેખનના દોષને કૃતિના કર્તૃત્વ વિશે સંદેહ કરવા માટેનું પ્રમાણ ગણવા સુધી જઈ શકાતું હોય તો આપણે એમ માનવું રહે કે કોઈ અજ્ઞાત વ્યક્તિએ રમેશ શુક્લને નામે સંસ્કૃત વિષયમાં એમને એલ કર્યું હશે. કલાપી અને સંચિત્ની પ્રસ્તાવનાનું શીર્ષક અથાહતો સત્યજિજ્ઞાસા છે! (સાચું વ્યાકરણીય રૂપ અથાત: સત્યજિજ્ઞાસા થાય.) સંસ્કૃત સંધિના સામાન્ય નિયમો

‘ગ્રામ્યમાતા’ અને ઈશ્વરસપ્રબંધ:

દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી એમના પ્રબંધચિંતામણિના ગુજરાતી અનુવાદમાં એમાં આવતા ‘ઈશ્વરસપ્રબંધ’નો સંબંધ ‘ગ્રામ્યમાતા’ સાથે ‘એ ચોખ્ખી લોકકથા’ હોવાનું જણાવી એ ‘અનેક રાજાઓને નામે થોડાઘણા ફેરફારથી ચડેલી’ હોવાનું તથા કલાપીએ એનો વિનિયોગ કરી એ ‘લોકકથાને અમર કરી’ હોવાનું નોંધે છે (કોઠારી ૧૯૮૫-ક: ૬૬). આ જ વાત ત્યાર બાદ રતિલાલ દેસાઈ એમની નોંધમાં ચર્ચે છે. જ્યંત કોઠારી એમના પત્ર-લેખમાં પ્રબંધચિંતામણિનાં પ્રકાશનોની વિગતો મૂકતી વખતે દર્શાવે છે કે આ પ્રકાશનો ‘ગ્રામ્યમાતા’ રચાય પછીનાં છે. ‘સંસ્કૃત વાચના પણ વહેલી છપાયેલી જણાતી નથી’ એમ તેઓ જે લખે છે (એજ, પૃ. ૬૭) તેમાં દેખાતી અનિશ્ચયાત્મકતા એટલા માટે કે સંસ્કૃત પાઠના પ્રકાશનની વિગતો એમની પાસે નહીં હોય. રમેશ શુક્લે આ સંશય બરાબર ઝડપ્યો છે. તેઓ ‘જણાતી’ શબ્દને ઘનાક્ષરમાં મૂકીને પૂછે છે: ‘તેમની આ યાદી સર્વગ્રાહી છે એવો તેમનો દાવો છે?’ (૧૯૮૫-ક: ૪૬). વાસ્તવિકતા એ છે કે ૧૯૮૮માં શાસ્ત્રી રામચંદ્ર દીનાનાથે આ ગ્રંથ સંપાદિત કરી પ્રકાશિત કરેલો. આમ પુસ્તક મુદ્રણાકારે ઉપલબ્ધ હતું પણ કલાપીએ એ જોયું જ હશે એમ માનવા-કહેવાને કોઈ પુરાવો આપણી પાસે નથી. અસ્તુ. પણ એથી આગળ વધીને રમેશ શુક્લ સ્પષ્ટતા કરતાં જણાવે છે કે, ફાર્બસે આ ગ્રંથનો અનુવાદ એમની નોટમાં ઉતારી લીધો એમ એમણે જે લખ્યું હતું તેની પાછળ એમનો આશય ‘તે [ગ્રંથ] કલાપીના સમયમાં પ્રચલિત અથવા સુલભ હશે’ એમ સૂચવવાનો તેમજ આ ગ્રંથ વઢવાણમાં રચાયો હોવાથી ‘ઝાલાવાડ અને ગોહિલવાડની નિકટતા’ દર્શાવવાનો હતો (એજ; છતાં જુઓ આગળ નોંધ ૧૧). વઢવાણ અને લાઠીની ભૌગોલિક સ્થિતિ ઉપર ભાર મૂકતા સંશોધક મેરુતુંગાચાર્ય અને કલાપીના સમય વચ્ચે છસો જેટલાં વર્ષોનું અંતર પડે છે તે વિશે કોઈ વિચાર કરવા થોભતા નથી. પોતાને અભિમત તર્ક માટે સામગ્રીનું કેટલે સુધી ખેંચીને, તાણીતૂસીને અર્થઘટન કરી શકાય એનો આ દાખલો છે. વાસ્તવિકતા એ છે કે આ ગ્રંથ પ્રચલિત પણ નહોતો અને સુલભ પણ નહોતો. ટોની આ કૃતિના અંગ્રેજી અનુવાદમાં પીટર્સનનો હવાલો આપે છે કે,

સદ્ભાગ્યે આ વર્ષના અંતે મને ઇતિહાસ માટે અત્યંત અગત્યની મેરુતુંગની કૃતિ ઘણા પ્રયત્નો પછી મળી. અમે બહુ વખતથી એને અમારા હસ્તપ્રતસંચય માટે શોધતા હતા. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીને એમના ગુજરાતનો ઇતિહાસ લખવા માટે આ પુસ્તકનો ઘણો ખપ હતો એથી મેં એની હાથપ્રત એમને સુપરત કરી.^{૧૦}

પણ ન જાણતી વ્યક્તિ એ વિષયની એમએ. જેવી પદવી મેળવી લે એમ માની શકાય ખરું? (પાછળથી એમણે સંસ્કૃતમાં પીએચ.ડી. પણ કર્યું હતું.) અથવા એમએની પદવી એમણે સ્વયં અર્જિત કરી હોય તો વિકલ્પે એમ માનવું રહે કે કલાપી અને સંચિત ગ્રંથ લખનાર વ્યક્તિ બીજી કોઈ છે. એમને લગતા આ એક જ દૃષ્ટાંત ઉપરથી એમની વિચારણા કેટલી પૂર્વગ્રહપ્રેરિત છે એ સ્પષ્ટ થશે.

૧૦ જુઓ, ‘in the end of the year I was fortunate enough to secure a copy of Merutunga’s Prabandhachintâmani, a work of great historical importance which we have long been endeavouring to add to our collection. I have placed this copy in Pandit Bhagvanlâl’s hands, for whose forthcoming history of Guzerath it was very necessary’ (પીટર્સન ૧૯૮૪: ૮૬; ટોની ૧૯૦૧: xix). અહીં આપેલું અવતરણ પીટર્સનમાંથી છે.

ભગવાનલાલ જેવા ઇતિહાસના પંડિતને આ ગ્રંથ પ્રયત્ન કરવા છતાં ઉપલબ્ધ નહોતો થયો એ ખાસ નોંધીએ. ભગવાનલાલ પોતે પીટર્સનને જે લખે છે તેમાં પણ આ સ્પષ્ટ થાય છે: ‘આ એક દુર્લભ ગ્રંથ છે. સ્વ. એ. કે. ફોર્બે આની એક પ્રતિ વીરચંદ્રજી ભંડારી નામના વણિક પાસેથી મેળવી હતી. આ નકલ પછી ફોર્બે ફાર્બસ ગુજરાતી સભાને ભેટ આપી હતી પણ હવે એ ત્યાંથી ગૂમ થઈ છે.’^{૧૧} આ ગ્રંથ લોકપ્રિય વાચનમાં તો ભાગ્યે આવે.^{૧૨} માટે, છપાયા પછી ટૂંકા ગાળામાં જ એ કલાપી જેવા રાજવી સુધી પહોંચી ગયો હોય, એમણે એ મૂળ સંસ્કૃતમાં એ વાંચી-સમજી લીધો હોય, એમાં આવતી એક વાર્તામાંથી એમને કાવ્ય રચવાની પ્રેરણા મળી ગઈ હોય, અને એમણે એની રચના પણ કરી લીધી હોય એમ માની લેવું વધારે પડતું છે. વળી, જ્યંત કોઠારી બતાવે છે તેમ મેરુતુંગલિખિત ‘ઈક્ષુરસપ્રબંધ’માં અને ‘ગ્રામ્યમાતા’માં શેરડી સિવાય બીજું કશું કથાસામ્ય નથી (સર. ૧૯૮૫-ક: ૬૭). આમ છતાં, જ્યંત કોઠારીએ કરેલા ઊંડાપોહ થયા પછી પણ, રમેશ શુક્લ પોતાની મૂળ અને ખોટી પીઠિકાને વળગી રહી કલાપીઘટનામાં લખે છે કે, ‘આ જ કથાનકનું એક કાવ્ય જૈન આચાર્ય મેરુતુંગે ‘ઈક્ષુરસપ્રબંધ’ શીર્ષકથી રચ્યું હતું. [...] જિજ્ઞાસુ સુરસિંહે તે કાવ્ય વાંચ્યું હશે એમ સમજાય છે. અન્યથા બન્નેમાં શેરડીના રસનું પ્રતિરૂપ સરખું ન હોય’ (૨૦૦૪: ૨૪૪; ઘનાક્ષર મારા). બન્નેનું કથાનક તો સરખું નથી જ, પણ કલાપીએ એ વાંચ્યો હોવાનો કોઈ પુરાવો પણ નથી. માત્ર શેરડીના સામ્યમાત્ર ઉપરથી આમ માની લેવું હઠાગ્રહ કહેવાય. એમ પણ લાગે છે કે રમેશ શુક્લે પ્રબંધચિંતામણિ ગ્રંથ જોયો-તપાસ્યો નથી, અન્યથા એમના ધ્યાનમાં આવ્યું જ હોત કે ‘ઈક્ષુરસપ્રબંધ’ કાવ્ય નથી.

‘ગ્રામ્યમાતા’નું મૂળ ફારસી કથાઓમાં?

‘ગ્રામ્ય માતા’નું કથાબીજ એ લેખમાં ઉપેન્દ્ર પંડ્યાએ ‘બહેરામ ગોર અને બાગબાન’ અને ‘શાહકુબાદ અને વૃદ્ધ સ્ત્રી’ એ બે ફારસી કથાઓનું સામ્ય ‘ગ્રામ્યમાતા’ સાથે હોવાનું નોંધ્યું છે (કોઠારી ૧૯૮૫-ક: ૬૫-૬૬). હવે જો ‘ગ્રામ્યમાતા’નાં મૂળ ફારસી કથાઓમાં હોય તો કલાપીને એ ભાષાની જાણકારી હતી કે કેમ એની શોધ કરવી પડે. નવલરામ ત્રિવેદી લખે છે કે રાજકુમાર કોલેજમાં એમના ખાનગી શિક્ષક ત્રિભુવન જગજીવન જાની ફારસીના સારા જાણકાર હતા પણ ૧૯૮૧માં એમને છૂટા કરવામાં આવ્યા હતા (૧૯૪૪: ૧૪). એટલે કલાપી એમની પાસે એ ભાષા શીખ્યા હોય એવું નથી. બીજું, રમેશ શુક્લ લખે છે કે, ‘જાની માસ્તરને ફારસીનું જ્ઞાન હોવાનું બીજી વિગતોથી સમર્થિત થતું નથી’ (૧૯૮૧: ૫૩). ઉપલબ્ધ સાધનો ઉપરથી જણાય છે કે કલાપીને શીખવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં ફારસી આવડતી નહોતી. આ વિષયમાં રમેશ શુક્લનો તર્ક એવો છે કે કલાપીએ ‘ગ્રામ્યમાતા’ રચ્યું ત્યારે એમને ફારસી આવડતી નહોતી કારણકે

૧૧ 'This is a rare book. The late Mr. A. K. Forbes obtained a copy of it through a merchant named Virchandji Bhandâri. [...] This copy was presented by Mr. Forbes to the Forbes' Gujarati Sabha, but is now missing' (પીટર્સનમાં ૧૯૮૪: ૮૭).

૧૨ શરમ સાથે નોંધું કે આ ગ્રંથના માઘપ્રબંધ જેવા અમુક જ અંશો મેં વાંચેલા પરિણામે ‘ઈક્ષુરસપ્રબંધ’ કઈ કૃતિમાં હોઈ શકે એની થોડી નિષ્ફળ તપાસ પછી મારે એ માટે આચાર્ય વિજયશીલચંદ્રસૂરિજીની સહાય માગવી પડી.

ઓક્ટોબર ૧૮૯૫માં 'ગ્રામ્યમાતા' રચાઈ ગયા પછી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૬માં એમણે એ શીખવા કમર કસી (૧૯૮૧: ૫, ૭૨થી આગળ). તેઓ એમ પણ માને છે કે કલાપીની ઉર્દૂ-ફારસી શબ્દોની જાણકારી નજીવી હતી અને એમની કાવ્યકૃતિઓમાં આવતા એ શબ્દો મૂળે સંચિત્ને આભારી હતા. અન્યત્ર તેઓ લખે છે કે, 'રૂપશંકર ફારસી, ઉર્દૂ ગઝલોના અભ્યાસી હતા' (શુક્લ ૨૦૦૪: ૨૩૫). એમના દાવા પ્રમાણે [કલાપીની] ગઝલની ઇબારતમાંના ફારસી-ઉર્દૂ શબ્દોનું મૂળ [...] પગેરું છેક 'શ્રી સંચિત્નાં કાવ્યો' સુધી જાય છે'. જુઓ:

‘ઉર્દૂમાં પણ ગઝલો લખી શકતા સંચિત્, જેના જ્ઞાતિભોજન સમયે સંસ્કૃત સુભાષિતો સાથે ફારસી બેતો બોલાતી અને જે રાજકર્તાની અને રાજ્યવહીવટની ભાષા તરત શીખી લેતી એવી મુત્સદ્દી વડનગરા નાગર જ્ઞાતિમાં જન્મ્યા હતા. જૂનાગઢના નવાબી પ્રેસમાં પંદર વર્ષની વયે જોડાઈ, ત્યાં ફારસી-ઉર્દૂ શીખવાનું પ્રારંભી, વિચક્ષણ બુદ્ધિપ્રતિભાથી ઉત્તરોત્તર તરક્કી કરતાં કરતાં તેઓ કલાપીના જિગરજાન દોસ્ત બન્યા હતા’ (૧૯૮૧: ૭૩).

વડનગરા જ્ઞાતિની કેટલીક વ્યક્તિઓને ફારસી આવડતું હોય એ ઉપરથી એ જ્ઞાતિની તમામ વ્યક્તિઓને એ ભાષા આવડતી જ હોય એવો, તર્કશાસ્ત્ર સહન ન કરી શકે એવો મોટો, વ્યાપ્તિક્ષ્મકો રમેશ શુક્લે માર્યો છે તે તરફ દુર્લક્ષ કરીએ. પંદર વર્ષે સંચિતે ફારસીનું અધ્યયન આરંભ્યું એમ દઢતાથી લખતા રમેશ શુક્લ એ માટે કોઈ આધાર કે પુરાવા આપવાની જરૂર જોતા નથી એને પણ અવગણીએ. સંચિતે આ શબ્દો કલાપીને આપ્યા હોવાનો કોઈ જ પુરાવો નથી અને રમેશ શુક્લે એમની વિશિષ્ટ તર્કપદ્ધતિથી આ અનુમાન કર્યું છે એને પણ હાલ બાજુએ રાખીએ. પહેલાં વિગતો શી છે તે જોઈ લઈએ.

સંચિત્નો જન્મ ૧૮૬૬માં હોવાથી ૧૮૮૧માં એમણે પંદર વર્ષની વયે ફારસી શીખવાની શરૂઆત કરી હોય તો એના દસ વર્ષ પછી ૧૮૯૧માં કાશ્મીરપ્રવાસ વખતે પચીસ વર્ષના સંચિત્ની ફારસીની જાણકારી ઘણી વધારે હોય. પણ કાશ્મીરના પ્રવાસ વખતે એમને ફારસી નહોતી આવડતી એ કલાપીના (અથવા રમેશ શુક્લ માને છે તેમ એ કાશ્મીરની પ્રવાસકથાનું કર્તૃત્વ સંચિત્નું હોય તો એમના સ્વયંના!) ઉદ્દગારોથી સ્પષ્ટ થાય છે: “અમારામાં કોઈને તે ભાષા આવડતી નહતી તેથી તેમાં [જુમા મસ્જિદના બારણામાં આવેલા ફારસી અભિલેખમાં] શું લખ્યું હતું તે જણાયું નહીં” (કલાપી ૨૦૧૧: ૩૦). કઠિન અને સુદીર્ઘ સાહિત્યકૃતિઓની તો વાત જ નથી, પણ બારણા ઉપર લખાયેલો, અને એથી નાનકડો અને સાદો, ફારસી લેખ સંચિત્ પચીસ વર્ષે—એ ભાષા શીખવાનું શરૂ કર્યા પછી દસ વર્ષે—પણ વાંચી શકતા નહોતા! બીજું, ઉર્દૂ અને ફારસી એક જ લિપિમાં લખાતી ભાષા હોવાથી, અને ઉર્દૂનું શબ્દભંડોળ (અરબીના આવેતુ શબ્દો સાથેની) ફારસી ઉપર આધારિત હોવાથી, જેને થોડું ઘણું ઉર્દૂ આવડતું હોય તે ફારસીના શબ્દો તો વાંચી જ શકે (જેને હિન્દી આવડતું હોય તે મરાઠી કે નેપાળી ભાષાના શબ્દો વાંચી સમજી શકે તેમ), છતાં સંચિત્ એ પણ વાંચી શક્યા હોય તેમ લાગતું નથી. એટલે ફારસીની તો વાત દૂર રહી, સંચિત્ની એ સમયે ઉર્દૂની જાણકારી પણ શંકાસ્પદ છે. ત્રીજું, કલાપી ફારસી શીખવા માટે જે પ્રયત્નો કરે છે તેની નોંધ રમેશ શુક્લ કટાક્ષમય ભાષામાં આ રીતે લે છે: ‘ફારસી શીખવાનો ૧૮૯૩માં જન્મેલો તુક્કો અમલમાં મુકાય છે ૧૮૯૬ના અંતભાગમાં અને તે પણ

ફારસીના નિષ્ણાત નહિ પણ ઉર્દૂ તરજુમા ઉપરથી ફારસી તાલીમનામું શીખવી શકે એવા ‘આરબ’ શિક્ષક પાસે!’ (૧૯૮૧: ૭૩). તો એવો પ્રશ્ન સહજ થાય કે જેમની પાસેથી કલાપીએ આ શબ્દો મેળવ્યા હોવાનું કહેવાય છે તે, શુકલની કલ્પના પ્રમાણેના ફારસીના નિષ્ણાત સંચિત્ પાસે જ એમણે ફારસી શીખવાનો કેમ પ્રારંભ ન કર્યો? સંચિત્ તો ૧૮૯૫ના આરંભથી ઓગસ્ટ ૧૮૯૯ સુધી જુદા જુદા તબક્કે કલાપી સાથે જોડાયેલા હતા (શુકલ ૨૦૦૪: ૧૩૦, ૧૫૬). ફારસીના જાણકાર એવા અંતરંગ મિત્ર પાસે ફારસી શીખવાનું એમને ગમ્યું હોત.

હવે ફારસી સાહિત્યમાં આ પ્રકારની કથાઓ ક્યાં આવે છે તે જોઈએ. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા આ વૃત્તાંતોમાં બહરામ ગુર સાથે તેઓ બાગબાનને અને શાહ કુબાદ સાથે વૃદ્ધ સ્ત્રીને શાથી જોડે છે એ સમજાતું નથી, કેમ કે આપણે જોઈશું તેમ એ કથાઓમાં અનુક્રમે બાગબાનનો અને વૃદ્ધાનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી. બની શકે કે ઉપેન્દ્ર પંડ્યાને આ વિગતો જ્યાંથી મળી હશે તેમાં આ પ્રકારનાં પાઠાંતર હોય. અથવા ગમે તે કારણે એ વ્યત્યય થયો હોય.

બહરામ ગુરની વાર્તા:

આ કથા ફારસીના મહાકવિ ફિરદૌસીના મહાકાવ્ય શાહનામામાં આવે છે.

સાસાની શાસક બહરામ પાંચમો ‘ગુર’^{૧૩} શિકારે જાય છે. ત્યાં એ માથાથી જમીન સુધી અડતા વાળવાળા અને સ્ત્રીનાં જેવાં સ્તનવાળા સિંહસદૃશ સર્પદૈત્યને જુએ છે. એ એને બે તીરથી હણી નાખે છે. તલવારથી એનું પેટ ચીરતાં બહરામને એમાં એક યુવકનું શબ મળે છે. મૃત પ્રાણીની વાસથી અને એના ઉચ્છ્વાસથી ત્રસ્ત બહરામ એક ઘર પાસે આવી રાતવાસા માટે પૂછે છે. ત્યાં રહેતાં પતિપત્ની એને આતિથ્ય આપે છે. વાળુ કર્યા પછી થાકેલો બહરામ સ્ત્રીને કશી વાર્તા કહેવા વિનંતી કરે છે. એ સ્ત્રી વાર્તા કહેવાને બદલે સરકારી માણસો રાજાના નામે જે અનાચાર કરે છે તેની વાત કરે છે. નારાજ બહરામ વિચારે છે કે ન્યાયી રાજાની કોઈ પ્રશંસા કરતું નથી માટે મારે હવે આપખુદી આચરવી. બીજા દિવસે સવારે જ્યારે ગૃહસ્વામિની ગાય દોહવા બેસે છે અને ગાયનાં આંચળ સુકાયેલાં જુએ છે ત્યારે એ પોતાના પતિને કહે છે કે રાજાનું મન બદલાઈ ગયું છે, એ કૂર બની ચૂક્યો છે, માટે ગાય દૂધ દેતી નથી. જ્યારે પાદશાહ આ સાંભળીને ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરી પુનઃ ન્યાયી અને કૃપાળુ રાજવી બનવા માટે મનોમન નિર્ણય કરે છે. એના આ નિર્ધાર સાથે જ ગાયના આંચળમાંથી દૂધની ધારા વહેવા લાગે છે (વોર્નર અને વોર્નર ૧૯૧૫: ૭૪૨થી આગળ).

ઈસ્કંદરનામાની કથા:

આ કથા ઈસ્કંદરનામા (સિકંદરનામા) પણ આપે છે. એમાં રાજા ફરગાનાનો છે. પોતાની ન્યાયપ્રિયતા માટે કેખુશરૂ કરતાં પણ વધારે જાણીતો એ રાજા એક દિવસ શિકાર ખેલતાં પોતાની

૧૩ સમય લગ્ન ઈ. ૪૨૦-૪૩૮. આ રાજાના શિકારનું પ્રિય પ્રાણી ઘૂડખર (ફા. ગૂરખર) માટે એનું ઉપનામ ‘ગૂર’; અથવા વિકલ્પે એક જ તીરથી સિંહ અને ઘૂડખરનો શિકાર કરવાથી એ બિરુદ.

ટૂકડીથી દૂર પડી જાય છે. થાકેલો અને તરસ્યો એ રાજા કોઈ ગામમાં એક વૃદ્ધાનો અતિથિ બને છે. એ સ્ત્રી એને જમવામાં ગરમાગરમ રોટી આપે છે પણ રોટી સાથે દહીં પણ આપવાની રાજાની માગણી એ સંતોષી શકતી નથી. રાજા એથી માત્ર રોટી ખાઈ સૂઈ જાય છે. એ વળી પાછો ઊઠીને દૂધ માગે છે. વૃદ્ધા જ્યારે દૂધ ન હોવાનું કહે છે ત્યારે રાજા ધમકી આપે છે કે ‘જો તું નહીં આપે તો છીનવી લઈશ’. સ્ત્રી એને સામે ‘હું તારી ફરિયાદ કાલે રાજાને કરીશ’ એમ સંભળાવે છે. ઘવાયેલો રાજા ‘હું કાલે આ ગામનો નાશ કરીશ અને આ સ્ત્રીને સજા કરીશ’ એમ મનમાં વિચારી સૂઈ જાય છે. સવારે સ્ત્રીનો પતિ પરત ફરે છે ત્યારે રાજા ફરી પોતાની માગણી દોહરાવે છે. પતિ એની પત્નીને મહેમાનને દૂધ આપવા કહે છે. સ્ત્રી જ્યારે ગાય દોહવા જાય છે ત્યારે જુએ છે કે એનાં આંચળમાં દૂધ જ નથી. રાજા આ કૌતુક જોઈ ઈશ્વરની ક્ષમા યાચે છે અને ગાયને દૂધ આવ્યું કે નહીં એ તપાસવા ઘરમાલિકને કહે છે. ફરી જોતાં જણાય છે કે ગાયનાં થાન ફરી દૂધથી ભરાઈ ગયાં છે. આ જોઈ એ સ્ત્રી કહે છે કે ‘જ્યારે રાજા સાચો અને ન્યાયી હોય ત્યારે વાડીઓમાં ને રણમાં વૃક્ષો ખીલે છે, પશુધન વધે છે ને પશુ પુષ્કળ દૂધ આપે છે, પણ જો રાજા સત્તા સેવે તો બધું નાશ પામે છે’. ઇસ્કંદરનામાનો લેખક કહે છે કે આ કથા શાહનામામાં બહરામ ગૂરની વાર્તામાં આવે છે અને સિય્ચર અલમુલૂકમાં પણ આવે છે (વેનેટિસ ૨૦૧૮: ૧૧૫-૧૧૬).

કુબાદ શાહની કથા:

શાહનામામાં જ એના અનુવાદકો કુબાદ શાહની કથા અલ-તબરીના ઇતિહાસની ફારસી વાચનામાંથી પાદનોંધમાં ઉતારે છે જે આ પ્રમાણે છે:

કુબાદ એક દિવસ શિકાર ખેલતો ખેલતો દ્રાક્ષની વાડી પાસે આવે છે. વાડી પાસે એક સ્ત્રી રોટી શેકે છે ને પડખે ત્રણેક વર્ષનું બાળક છે. એ બાળક વાડીમાં જઈ દ્રાક્ષનું લૂમખું તોડી ખાવા જાય છે ત્યાં જ એ સ્ત્રી એને થપ્પડ મારી, ઝૂમખું ઝૂંટવી લઈ પાછું વેલને બાંધી દે છે. આશ્ચર્યચકિત કુબાદ એને પૂછે છે કે વાડી કોની છે ને બાળક કોનું? ઉત્તર મળે છે કે મારી જ વાડી અને બાળક પણ મારું જ. એટલે કુબાદ બાળકને મારવાનું, ને સાવ નાખી દીધા જેવા ઝૂમખાને ઝૂંટવી લેવાનું કારણ પૂછે છે. એટલે સ્ત્રી જવાબ આપે છે કે ‘અમે અમારી પોતાની કોઈ વસ્તુ લઈ શકીએ નહીં કેમ કે એમાં શાહનો પોતાનો ભાગ છે અને જ્યાં સુધી એના માણસો આવીને એમનો હિસ્સો ન લઈ જાય ત્યાં સુધી અમે એને સ્પર્શવાની હિમ્મત પણ ન કરી શકીએ’. કુબાદ પૂછે છે કે આવું કેવળ તમે કરો છો કે બધા? એટલે સ્ત્રી કહે છે કે ‘કુબાદના આખા દેશમાં આવું જ ચાલે છે’. આ જાણી શાહને ખૂબ લાગી આવ્યું. એણે એના મંત્રીઓને જમીનની ઊપજ પ્રમાણે અને સિંચાઈની સગવડ પ્રમાણે આકારણી કરવા અને વર્ષમાં ગમે ત્યારે વસ્તુને બદલે રોકડમાં મહેસૂલ આપવાની સગવડ ઊભી કરવા આદેશ કર્યો. અલબત્ત, જમીનમાપણીનું આ કામ એના જીવનકાળમાં થઈ શક્યું નહીં જે એના પુત્ર ખુશરૂ અપરનામ અનુશીરવાને પૂર્ણ કર્યું (વોર્નર અને વોર્નર ૧૯૧૫: ૭.૧૮૩-૧૮૪, પાદનોંધ ૧).

જોઈ શકાય છે કે ઉપરની ત્રણે કથાઓમાં (એમાં પહેલી અને બીજી કથામાં માત્ર પાત્રનો ફેર

છે, બાકીની વાર્તા એકસરખી જ છે) રાજવીનો લોભ, કુદરતની ખફામરજી, અને એનો પશ્ચાત્તાપની વાત છે પણ 'ગ્રામ્યમાતા'ના કથાનક સાથે એ સિવાય એનો કોઈ સંબંધ નથી. હવે આપણે બીજી કેટલીક કથાઓ જોઈએ.

ઇસામી અને કૃતુહ-ઉસ-સલાતીનની કથા

ઇસામીના નામે જાણીતો કવિ-ઇતિહાસકાર મૂળે તો દિલ્લીનો નિવાસી હતો પણ મુહમ્મદ તુગલુકના સમયમાં જ્યારે રાજધાની દિલ્લીથી દોલતાબાદ (મૂળ નામ દેવગિરિ) ફેરવવામાં આવી ત્યારે એને પણ એના સરસામાન અને સગાં સાથે દોલતાબાદ આવવા માટે વિવશ થવું પડેલું. માર્ગમાં પડેલી હાડમારીને કારણે એના વયોવૃદ્ધ દાદા દોલતાબાદ પહોંચતાં પહેલાં જ અવસાન પામ્યા. મુહમ્મદ તુગલુકના આવા 'અવિચારી' કૃત્યોને કારણે અને એને લાગેલી સુલતાનની 'હિંદુતરફી' નીતિને કારણે ઇસામી એનો કટ્ટર વિરોધી બની ગયો. પાછળથી ઇસામી દખ્ખણના બહમની વંશના સ્થાપક સુલતાન અલાઉદ્દીન બહમન શાહને ત્યાં ચાલ્યો ગયો અને એનો આશ્રિત બન્યો. આ દરબારમાં રહીને એણે ભારતમાં મુસલમાની રાજનો ઇતિહાસ આલેખતા કાવ્ય કૃતુહ-ઉસ-સલાતીનની રચના કરી (હિ. ૭૫૦ = ઈ. ૧૩૪૮માં). આ કૃતિ એણે ફારસીના મહાકવિ ફિરદૌસીના શાહનામા ઉપરથી રચી છે. ફિરદૌસી મહમૂદ ગઝનવીનો દરબારી કવિ હતો. ફિરદૌસીએ એનું મહાકાવ્ય એના આશ્રયદાતા મહમૂદને અર્પણ કર્યું છે અને એમાં મહમૂદની સહજ કલ્પી શકાય તેમ ભૂરિભૂરિ પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. ઇસામીએ પોતાની રચના માટે શાહનામાને પ્રતિમાન તરીકે સ્વીકાર્યું હોવાથી પોતાની કૃતિનું અપરનામ એણે શાહનામા-ઇ-હિન્દ રાખ્યું! એટલું જ નહીં, મૂળ કૃતિના આશ્રયદાતા મહમૂદનાં વખાણ કરવાની કોઈ તક એણે છોડી નથી.^{૧૪} એ માટે એણે અનેક દંતકથાઓ અને પ્રસંગો જોડી કાઢ્યાં છે. એમાંનો એક અને આપણી ચર્ચા માટે ઉપયોગી પ્રસંગ નીચે પ્રમાણે છે.

એક દિવસ સુલતાન ઘોડે ચડીને શિકાર ખેલવા રણવિસ્તારમાં ગયો. ત્યાં એ એક હરણની પાછળ પડ્યો. છેવટે એણે એ હરણનો શિકાર કર્યો. એણે એટલા બળથી તીર ચલાવ્યું કે પૂંઠે મારેલું એ તીર એનું આખું શરીર અને માથું વીંધી જમીનમાં ઘૂસી ગયું. હરણની પાછળ ખૂબ ભાગવાના કારણે સુલતાન રસ્તો ભૂલી ગયો હતો. રસ્તો શોધતાં શોધતાં છેવટે એ એક વાડી પાસે આવ્યો. ત્યાં બેઠેલી વૃદ્ધા પાસે એણે પાણી માગ્યું પણ એ સ્ત્રીએ એને પાણીને બદલે દાડમનો રસ કાઢી આપ્યો. તરસ્યા મહમૂદે બીજું પ્યાલું માગ્યું. એ સ્ત્રી દાડમ લેવા ગઈ ત્યારે મહમૂદને વિચાર આવ્યો કે મારે પણ આવો મધુર રસ આપતાં દાડમોની વાડી હોય તો કેવું સારું. આ વખતે રસ કાઢતાં પ્યાલો અડધો જ ભરાયો. સુલતાનને આશ્ચર્ય તો થયું પણ એણે ફરી બીજો રસ માગ્યો. આ વેળા પણ પ્યાલો આખો ભરાયો નહીં માટે એણે વૃદ્ધાને પૂછ્યું કે પહેલી વાર પ્યાલો આખો ભરાયો

૧૪ આ જાણ્યા સિવાય, અથવા પોતાની દલીલ માટે એ નડતરરૂપ હોવાથી એની ઉપેક્ષા કરીને, રોમિલા થાપડે કલ્પનાના ઘોડા દોડાવ્યા છે. જેમ કે, ઇસામી ભારતમાં મુસલમાનોના ઇતિહાસનો પ્રારંભ મુહમ્મદ બિન કાસિમને બદલે મહમૂદ ગઝનવીથી કરે છે એમાં એમને મહમૂદ ઇસામીને મન 'આઈડિયલ મુસ્લિમ હિરો' હોવાનું લાગે છે.

પણ બાકીની બે વાર કેમ નહીં? એટલે વૃદ્ધાએ જવાબ વાળ્યો કે શાસક ખેડૂતોની વાડી માટે લોભી થયો છે એમ ચોક્કસ લાગે છે માટે જ દાડમનો રસ ઓછો થઈ ગયો છે. આ સાંભળીને શરમિંદા થયેલા મહમૂદે ચોથી વાર રસની માગણી કરી અને જ્યારે એ સ્ત્રી દાડમ લેવા ગઈ ત્યારે એણે અલ્લાહની બંદગી કરી માફી માગી કે મારા લોભની સજા તું મારી રૈયતને ન આપીશ. આ વખતે સ્ત્રીએ રસ કાઢ્યો તો પ્યાલું પહેલાંની જેમ જ છલકાઈ ઊઠ્યું. આ પછી સુલતાને નક્કી કર્યું કે હવેથી હું કદી આ દેશના ખેડૂતોની સંપત્તિ ઉપર લોભી નજર નાખીશ નહીં (પદ્ય ૧૦૧૭-૧૦૬૨; મહદી હુસેન ૧૯૬૮: ૧૦૮-૧૧૦).

જહાંગીર અને તુઝુક-ઇ-જહાંગીરી

આ કથા જહાંગીરની આત્મકથા તુઝુક-ઇ-જહાંગીરીમાં પણ મળે છે. અલબત્ત, ત્યાં વૃદ્ધાને સ્થાને યુવતી છે જેની સાથે પાદશાહ પાછળથી લગ્ન કરે છે. આ કથા ટૂંકમાં આ પ્રકારે છે. ઉનાળાના દિવસોમાં થાકેલો એક રાજાએ વાડીએ આવે છે અને એના માલિક પાસે દાડમના રસની માગણી કરે છે. એની દીકરી જ્યારે રસ લઈ આવે છે ત્યારે એ એની ઉપર થોડાં પાન પણ મૂકે છે. રાજા એનું કારણ પૂછતાં એ જણાવે છે કે ગરમીમાં જ્યારે પરસેવો થયો હોય અને થાકેલી અવસ્થા હોય તો ઉતાવળે, એકીશ્વાસે પ્રવાહી પીવું સારું નહીં માટે મેં પાન મૂક્યાં. રાજા એની પ્રત્યુત્પન્નમતિ જોઈ એના પ્રેમમાં પડી જાય છે. રાજા એના પિતાને મળતરની પૃચ્છા કરે છે એટલે એ કહે છે કે વાડીમાંથી વર્ષે ત્રણસો દીનારની આવક થાય છે જેમાં ખેતી ઉપર દસ ટકા રાજ્યને આપવાના હોય છે પણ ફળાઉ ઝાડ ઉપર કોઈ કર આપવાનો હોતો નથી. આ સાંભળી રાજાના કાન ચમકે છે. એને થાય છે કે જો એ ફળ આપતાં વૃક્ષો ઉપર પણ દસ ટકા કર લે તો રાજ્યને ઘણી આવક થાય. આવું મનમાં વિચારી એણે દાડમના રસનો બીજો પ્યાલો માગ્યો. આ વખતે રસ કાઢીને લાવતાં યુવતીને ઘણી વાર લાગે છે અને રસ પણ સાવ ઓછો હોય છે. એ કહે છે કે પહેલી વાર તો એક જ દાડમમાંથી પુષ્કળ રસ નીકળ્યો પણ આ વખતે તો ઘણાં તોડ્યાં તોયે પ્યાલો ન ભરાયો. આ સાંભળતાં જ વાડીના માલિકને ખાતરી થઈ જાય છે કે આવનાર માનો ન માનો ચોક્કસ રાજા જ છે, હવે એનું મન કર લેવા માટે બગડ્યું છે ને એથી જ ફળ રસ આપતાં બંધ થયાં છે. એટલે એ રાજાને કહે છે કે સારી ઉપજ સંપૂર્ણપણે શાસકની સારી દાનત ઉપર જ આધાર રાખે છે. આશ્ચર્યચકિત રાજા હવે મનોમન કર ન લેવાનો નિર્ણય કરે છે અને ફરી રસની માગણી કરે છે. આ વખતે પહેલાંની જેમ જ પ્યાલું એક જ દાડમમાં છલકાઈ ઊઠે છે. રાજાને એથી ખાતરી થાય છે કે ખેડૂતની વાત સાચી છે. રાજા પોતાની સાચી ઓળખ આપે છે અને ખેડૂતની દીકરી સાથે લગ્ન કરે છે (રોજર્સ અને બેવરિજ ૧૯૧૪: ૨.૫૦-૫૨).

જહાંગીર આ વાર્તા લખ્યા પછી નોંધે છે કે ‘ટૂંકમાં, ઉપજની વિપુલતા સંપૂર્ણતઃ શાસકની સદીચ્છા અને ન્યાય ઉપર આધારિત હોય છે’.^{૧૫}

૧૫ પાછળથી ઔરંગઝેબે ફળનાં ઝાડ ઉપર કરવેરો દાખલ કર્યો. હિન્દુઓને ફળાઉ વૃક્ષ દીઠ ૧/૫ (૨૦ ટકા) અને મુસલમાનોને ૧/૬ (૧૬.૬ ટકા) કર આપવો પડતો (હબીબ ૧૯૬૩: ૨૪૫).

જહાંગીરની આત્મકથા મૂળે તુર્કીમાં લખાયેલી. એનો સંપૂર્ણ અંગ્રેજી અનુવાદ એલિગઝેન્ડર રોજર્સ અને હેનરી બેવરિજે બે ગ્રંથોમાં કરેલો જે ૧૯૦૯-૧૯૧૪માં પ્રકાશિત થયેલો. એટલે એ અનુવાદ કલાપીને ઉપલબ્ધ નહોતો પણ એ પૂર્વે એલિયટ અને ડાઉસનની ગ્રંથશ્રેણી હિસ્ટરી અવ ઇન્ડિયા એઝ ટોલ્ડ બાઇ ઇટ્સ ઓન હિસ્ટોરિઅન્સમાં તુરુકના કેટલાક અંશોનો અંગ્રેજી અનુવાદ પ્રગટ થયેલો, એમાં આ કથા જોવા મળે છે (ગ્રંથ ૬, પૃ. ૩૬૪-૩૬૫). મધ્યયુગમાં મુસ્લિમ શાસકોએ કરેલા અત્યાચારોની વિગતે નોંધ લેતી આ ગ્રંથશ્રેણી એ સમયે શિક્ષણસંસ્થાઓ અને સરકારી ગ્રંથાલયોમાં ખાસ રાખવામાં આવતી જેથી હિન્દુ પ્રજાને ખ્યાલ આવે કે મધ્યયુગ દરમ્યાન એમની ઉપર કેટલા જુલમો થયા હતા અને એની સરખામણીમાં અંગ્રેજી રાજ કેટલું ન્યાયી અને સમદષ્ટિ ધરાવતું હતું. એક શક્યતા એથી એમ વિચારી શકાય કે કલાપીએ આ કથા એમના વિદ્યાભ્યાસ દરમ્યાન એલિયટ અને ડાઉસનના અનુવાદમાં વાંચી હોય.

ઉપરની તમામ કથાઓને જોતાં એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ઇસામીએ મહમૂદના નામે આપેલી કથા કલાપીના ‘ગ્રામ્યમાતા’ સાથે (દાડમને બદલે શેરડી એ ઘટક બાદ કરતાં) તંતોતંત અનુસંધાન ધરાવતું કથાનક છે, પણ એ કથા કલાપી પાસે કેવી રીતે આવી શકી હોય એ હજુ રહસ્ય છે. ઇસામીનું કુતુહલ ઉસ સલાતીન પહેલી વાર મહદી હુસૈને સંપાદિત કરી ૧૯૩૮માં પ્રકાશિત કર્યું. ત્યાર બાદ એ. એસ. ઉષાએ એની નવી અને વધારે સારી ફારસી વાચના ૧૯૪૮માં બહાર પાડી. મહદી હુસૈનનો અંગ્રેજી અનુવાદ પણ ૧૯૬૭માં આવ્યો. એટલે કલાપીનો આ ગ્રંથ મુદિત અવસ્થામાં તો ઉપલબ્ધ નહોતો જ એ સ્પષ્ટ છે. હસ્તપ્રતને આધારે એમણે આ ગ્રંથ વાંચ્યો હોય એ લગભગ અશક્ય છે. આપણે આગળ જોયું તેમ, દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી અને નવલરામ ત્રિવેદી (૧૯૩૪/૧૯૪૪: ૧૬૫) બન્ને કલાપીએ ‘ગ્રામ્યમાતા’નું વસ્તુ લોકસાહિત્યમાંથી લીધું હોવાનું નોંધે છે. અલબત્ત, તેઓ એ વિશે કશી વિશેષ માહિતી આપતા નથી. નવલરામનો અભ્યાસ અને દુર્ગાશંકરનો ગુજરાતી અનુવાદ બન્ને એક જ વર્ષે પ્રકાશિત થયો હોવાથી બન્નેએ સ્વતંત્ર રીતે આ વિગત આપી હોવાનું લાગે છે. ગુજરાતના લોકસાહિત્યમાં આવી કથાની મારી શોધ નિષ્ફળ નીવડી છે, પણ લોકસાહિત્યના અભ્યાસી આ વિશે વધારે પ્રકાશ પાડી શકે.

ઋણસ્વીકાર:

આ લેખ માટે આવશ્યક એવા શબ્દસૃષ્ટિના અંકો મેળવી આપવા માટે હું સાહિત્ય અકાદમીના તત્કાલીન મહામાત્ર અને મિત્ર ડૉ. અજયસિંહ ચૌહાણનો આભારી છું.

સંદર્ભ:

કલાપી – સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહેલ. ૨૦૧૧. કાશ્મીરનો પ્રવાસ અને સંવાદો (સંપા. રમેશ મ. શુક્લ). ગાંધીનગર: ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી.

કોઠારી, જયંત. ૧૯૮૫-ક. કલાપીની ખેલપટ્ટા?—૧ (‘ગ્રામ્ય માતા’ના સંદર્ભે). શબ્દસૃષ્ટિ મે-જૂન ૧૯૮૫ = ૨ (૫-૬): ૬૫-૭૦.

કોઠારી, જયંત. ૧૯૮૫-ખ. ‘કલાપીની ખેલપટ્ટા?’ વિશે. શબ્દસૃષ્ટિ ૨ (૧૧): ૪૨-૪૬.

- ઠાકોર, બલવંતરાય કલ્યાણરાય. ૧૯૪૬. *કવિતાશિક્ષણ*. બીજી આવૃત્તિ. મુંબઈ: એન. એમ. ત્રિપાઠી.
- ત્રિવેદી, નવલરામ જગન્નાથ. ૧૯૩૪/૧૯૪૪. કલાપીની કવિતા: ત્રણ મુદ્દાઓ; કલાપી: જીવન અને કવન. તદીય, કેટલાંક વિવેચનો, પૃ. ૧૫૩-૧૮૬. અમદાવાદ: ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય.
- ત્રિવેદી, નવલરામ જગન્નાથ. ૧૯૩૮. કલાપી: ગ્રામમાતા અને બીજાં કાવ્યો. અમદાવાદ અને મુંબઈ: જીવનલાલ અમરશી મહેતા.
- ત્રિવેદી, નવલરામ જગન્નાથ. ૧૯૪૪. કલાપી. અમદાવાદ: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.
- દવે, ઇન્દ્રવદન કા. ૧૯૬૯/૧૯૮૦. 'કલાપી'—એક અધ્યયન. અમદાવાદ: ગુજરાત યુનિવર્સિટી.
- દવે, હેમન્ત. ૨૦૧૩. 'સ્ટોપિડ બાઈ વુડ્ઝ ઓન અ સ્નોઈ ઇવનિંગ' વિશે વિશેષ. ૫૨૫, સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૩, પૃ. ૮૫-૮૯.
- દેસાઈ, રમણલાલ વસંતલાલ. ૧૯૧૩/૧૯૪૪. કલાપી: એક અભ્યાસદષ્ટિ. જગન્નાથ દામોદરદાર ત્રિપાઠી 'સાગર' (સંપા. ૦), શ્રી કલાપીનો કેકારવ, પૃ. ૭-૧-૭-૩૬. વડોદરા: કલાપી સ્મારક ફંડ વતી પુસ્તક સહાયક સહકારી મંડળ લિ.
- દેસાઈ, રતિલાલ દીપચંદ. ૧૯૭૪. કલાપીનું ખંડકાવ્ય 'ગ્રામ્યમાતા'. સ્ત્રીજીવન જુલાઈ ૧૯૭૪, પૃ. ૬૬૧-૬૬૩. (આ લેખ મેં જોયો નથી.)
- પલાણ, નરોત્તમ. વિ. સં. ૨૦૬૧. લાઠી અને કલાપી. ગુજરાત દીપોત્સવી અંક વિ. સં. ૨૦૬૧, પૃ. ૧-૪૧-૧-૪૩.
- પંડ્યા, ઉપેન્દ્ર. ૧૯૭૫. 'ગ્રામ્ય માતા'નું કથાબીજ. ધનવંત શાહ અને ગુંજન બરવાળિયા (સંપા. ૦), કલાપી દર્શન, પૃ. ૯૮-૧૦૩. (આ લેખ મેં જોયો નથી.)
- પંડ્યા, ઉપેન્દ્ર. ૧૯૮૫. 'ગ્રામ્ય માતા' વિશે. શબ્દસૃષ્ટિ ૨ (૧૧): ૪૩.
- શુક્લ, રમેશ મ. ૧૯૮૧. કલાપી અને સંચિત્: કલાપીનાં જીવન અને કવનમાં સંચિત્નું પ્રદાન. મુંબઈ: એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ.
- શુક્લ, રમેશ મ. ૧૯૮૫-ક. ખેલપટ્ટતા કોની?—૧. શબ્દસૃષ્ટિ ૨ (૯): ૪૧-૪૮.
- શુક્લ, રમેશ મ. ૧૯૮૫-ખ. ખેલપટ્ટતા કોની?—૨. શબ્દસૃષ્ટિ ૨ (૧૦): ૪૪-૫૨.
- શુક્લ, રમેશ મ. ૨૦૦૨. કલાપી: શોધ અને સમાલોચન. અમદાવાદ: પાર્શ્વ પબ્લિકેશન.
- શુક્લ, રમેશ મ. ૨૦૦૪. કલાપીઘટના: સંશોધનમૂલક જીવનચરિત્ર. સૂરત: સાહિત્ય સંકુલ.
- શુક્લ, રમેશ મ. ૨૦૧૨. કલાપીપત્રસંપુટ. ગાંધીનગર: ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી.
- Elliot, H. M. and John Dowson. 1875. *The History of India as Told by Its Own Historians*, vol. 6. London: Trübner and Co.
- Habib, Irfan. 1963. *The Agrarian System of Mughal India (1556–1707)*. New York: Asia Publishing House for Department of History, Aligarh Muslim University.
- Husain, Mahadi. 1967. *Futūhu's Salātīn: Or, Shāh Nāmah-i Hind of 'Isāmī*; Translation and Commentary, Volume 1. Aligarh: Asia Publishing House for Department of History, Aligarh Muslim University.
- Peterson, Peter. 1884. *A Second Report of Operations in Search of Sanskrit MSS. in the Bombay Circle* (April 1883–March 1884). Bombay: Society's Library;

London: Trübner & Co.

Warner, Arthur George and Edmond Warner. 1915. *The Sháhnáma of Firdausí*, vol. 7. London: Kegan Paul, Trench, Trübner and Co.

Venetis, Evangelos. 2018. *The Persian Alexander: The First Complete English Translation of the Iskandarnāma*. London and New York: I. B. Tauris and Co.

Tawney, C. H. 1901. *The Prabandhacintāmaṇi or Wishing-stone of Narratives composed by Merutunga Acārya*. Calcutta: The Asiatic Society.

Rogers, Alexander. 1909, 1914. *The Tuzuk-i-Jahāngīrī or Memoirs of Jahāngīr* (edited by Henry Beveridge), 2 vols. London: Royal Asiatic Society.

ઑળખપાળખની ભૂલભુલામણી

વિપુલ કલ્યાણી

ગુજરાતીના એક ચિંતક, વક્તા, સાહિત્યકાર તેમજ કેળવણીકાર આચાર્ય યશવંત શુક્લના મતે 'પેટલીકરે પત્રકારધર્મ, લોકધર્મ અને સમાજધર્મ બરાબર પાળી બતાવ્યો છે'. વરિષ્ઠ સાહિત્યકાર, અધ્યાપક અને વિવેચક અનંતરાય રાવળના કહેવા મુજબ, 'પેટલીકર પ્રગતિશીલ વિચારસરણી ધરાવનારા લેખક અને સમાજસેવક હતા'. તો બીજી પાસ, ગુજરાતી આલમના એક આગેવાન વિચારક, કર્મશીલ તેમજ અધ્યાપક પુરુષોત્તમ માવળંકરે લખ્યું છે, 'પેટલીકર સત્ય અને સ્પષ્ટ વક્તા હતા, લેખક હતા, રાજકીય સમીક્ષક હતા'. વાત ખરી છે. તેથી એમનું આ અવતરણ વિશેષે તપાસવાસમ બને છે:

‘મારા પૂર્વ આફ્રિકાના પ્રવાસમાં પટેલને મળાયું; વણિકો(શાહ)ને મળ્યો; બાલ્મણોને મળ્યો; કાઠિયાવાડીઓને મળ્યો; પણ ન મળ્યો કોઈ ગુજરાતીને. પટેલસમાજોમાં ભાષણો કર્યા; બ્રહ્મસમાજમાં ભોજનો લીધાં; કાઠિયાવાડી સમાજની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લીધો પણ એક ગુજરાતી સમાજનો સમાગમ ન થયો.’

યુગાન્ડાની ‘યુવક સંઘ’ સંસ્થાના મહેમાન તરીકે ઈશ્વર પેટલીકર પૂર્વ આફ્રિકાના પ્રવાસે હતા, ત્યારે મોમ્બાસામાંની એક જાહેરસભામાં આ ઉચ્ચારણ એમણે કરેલું તેમ નોંધાયું છે. એ દિવસોમાં મોમ્બાસામાંથી કેન્યા ડેવલી મેલ નામક ગુજરાતી સાપ્તાહિક નીકળતું. વળી, નાઈરોબીથી કેન્યા કોનિકલ, આફ્રિકા સમાચાર તેમજ નવયુગ નામે ત્રણેક ગુજરાતી સાપ્તાહિકો પ્રગટ થતાં. તો વળી, દારેસલ્લામમાંથી ટાંગાનિકા હેરલ્ડ પણ પ્રકાશિત થતું. આ ગુજરાતી સાપ્તાહિકોની ફાઇલો જળવાઈ હોય તેમ જાણમાં નથી અને તેથી આ ભાતીગળ બેઠકની વિશેષ વિગતમાહિતી હાથવગી બનતી નથી. પરિણામે ઈશ્વર પેટલીકરની આ સભાબેઠકોની માહિતીનોંધ મેળવી શકાતી નથી. તેથી સવાલ થાય: આ સશક્ત આગેવાન સુધારક, વિચારક, સાહિત્યકાર, સંપાદકે આ બાબતને આ મુલાકાતો દરમિયાન, આ ભોજનસમારંભોમાં અને વળી આ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓના મેળાવડામાં, છેડી હશે જ ને? કે પછી, પાછળથી પોતાનાં લખાણમાં જ તેનો સમાવેશ થયો છે? ભલા, કોણ કહી શકે? આ લોકધર્મી સ્પષ્ટવક્તા તેમ જ રાજકીય સમીક્ષકે આવી આવી ચર્ચા કોથળે બાંધી ન જ હોય; એમણે

પાંચશેરી બાંધીને રજૂઆત કરી જ હોય ને?

સવાલ અહીં ઓળખ માટેનો છે. જગતભરની દરેક આવાસી જમાતનો આ કોયડો છે. પોતાના મૂળ વસવાટથી દૂરસુદૂર ગયેલી જમાત પોતાના સમૂહમાં સ્વભાવગત રહેવાનું રાખે છે. એમને પરિચિતતા કોઠે પડી ગઈ હોય છે.

આ પહેલાં પૂર્વ આફ્રિકાની વાત થઈ. હવે આફ્રિકા ખંડના દખણાદા વિસ્તારની વાત જાણીએ, સમજીએ:

ગઈ સદીની ચાળીસીને આરંભે મણિલાલ ગાંધીએ ઇન્ડિયન ઓપિનિયનમાં લખેલું, ‘જે દહાડે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિન્દીઓમાં કોમવાદનો રોગ ફાટી નીકળશે, તે વેળા એમણે જાણી લેવું કે તેમનો સર્વનાશ આવી પહોંચ્યો. આપણે અહીં હિન્દુ નથી, કે નથી મુસલમાન, નથી પારસી કે નથી ઈસાઈ; આપણે હિન્દી જ છીએ. હિન્દુસ્તાનના કયા પ્રાન્તમાંથી આપણે મૂળે આવ્યા છીએ તે મુદ્દોય પછી અગત્યનો રહેતો નથી, કેમ પછી તે પ્રાન્ત મદ્રાસ હોય, મુંબઈ હોય કે બંગાળ હોય’. મહાત્મા ગાંધી સ્થાપિત આ અઠવાડિકના તંત્રી તરીકે લખતા મણિલાલભાઈ કહેતા આ મુલકે હિન્દુ મહાસભા, વગેરે જેવી કોમી સંસ્થાઓ કાર્યપ્રવૃત્ત હોય તે એમને સમજાતું નથી. ‘કેમ કે થોડાઘણા સમયથી આ મુલકે કોમવાદી વલણવૃત્તિનું ચલણ વધી રહ્યું છે. ... સમગ્ર રાષ્ટ્રને કેન્દ્રમાં રાખીને આપણે શા સારુ વિચારતા નથી અને આપણી સમગ્ર કોમના ભલા માટે તેમ કાર્યપ્રવૃત્ત રહેતા નથી’. આવું નિરીક્ષણ એમનું હતું.

મહાત્મા ગાંધીના બીજા પુત્ર મણિલાલ ગાંધી ને સુશીલાબહેન ગાંધીનું સૌથી મોટું સંતાન એટલે સીતા ધૂપેલિયા. સીતાબહેનની દીકરી ઉમા ધૂપેલિયા મિસ્ત્રી એક પંકાયેલાં અધ્યાપક છે. કેપ ટાઉનની વેસ્ટર્ન કેપ યુનિવર્સિટીમાં હાલ ઇતિહાસ વિભાગમાં સહાયક પ્રાધ્યાપકનો હોદ્દો સંભાળે છે. એમણે ઊંડું સંશોધન કરીને આપણને એક પુસ્તક આપ્યું છે : *Gandhi's Prisoner? The Life of Gandhi's Son Manilal*. [ગાંધીના બંદીવાન? ગાંધીપુત્ર મણિલાલની જીવનકથા] સન ૨૦૦૪માં પ્રસિદ્ધ થયેલો આ ગ્રંથ અભ્યાસીઓ માટે બૃહદ્ ગુજરાતી સમાજને સમજવા, પામવા સારુ એક અગત્યનું સાધન છે.

બૃહદ્ ગુજરાતે વસતી આપણી જમાત વિશે અનેક પુસ્તકો આપણને મળ્યાં છે. કેનિયાથી, યુગાન્ડાથી, ટાન્ઝાનિયાથી જેમ મળ્યાં છે તેમ દક્ષિણ આફ્રિકાથી પણ સાંપડ્યાં છે. આ પુસ્તકોમાંથી પસાર થતાં થતાં આપણી વિવિધ ઓળખોની ઝાંખી પામતાં જવાય છે. અહીં પણ પુસ્તકમાં કેન્દ્રમાં છે તો મણિલાલ ગાંધી. પણ તે જે-તે મણિલાલ નથી; મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીના બીજા સંતાન છે. ગાંધીએ તો ૧૯૧૪માં દક્ષિણ આફ્રિકાનો કિનારો છોડ્યો તે છોડ્યો. પણ મણિલાલભાઈએ એમના વારસાનું શાનદાર રખોપું કરેલું છે, ન માત્ર ફિનિક્સ વસાહતનું તેમજ ઇન્ડિયન ઓપિનિયનનું, બલકે જોડાજોડ હિન્દીઓને થતા રહેલા અનેકવિધ અન્યાયો સામેનો એમનો, એમના પરિવારજનોનો તેમ જ સાથીદારોનો અહિંસક પ્રતિકાર અને તેની તલસ્પર્શી ઊંડી વાતોના સગડ પણ અહીં છે.

ગાંધીભાઈ તરીકે સુખ્યાત બનેલા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીના વારાથી ગાંધી પરિવાર દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિન્દી કોમમાં એકરૂપ હતું. દાયકા પહેલાં ગાંધી અને ગાંધીવિચારના એક અભ્યાસી આગેવાન ગોપાળકૃષ્ણ ગાંધીએ દાખલાદષ્ટાન્તો આપીને મને અહીં લંડનમાં સમજાવેલું કે દક્ષિણ આફ્રિકા માંહેના હિન્દીઓમાં, કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વિના સૌ કોઈના એ પ્રીતિપાત્ર બની ગયેલા. સૌ કોઈ એમનો પડયો બોલ ઝીલી લેતા એવા એ દિવસો હતા. અને તેનો કોઈ જોટો હિન્દમાં જોવા મળ્યો નહોતો.

અને આવું છતાં, ઉમાબહેનનું એક તારણ ઊડીને આંખે વળગે છે. ગાંધી પરિવારે ડરબનમાં ગુજરાતીઓ જોડે બહુ નજીકનો તાલમેળ રાખ્યો હતો. તેમ છતાં, શહેરના ગુજરાતી સમાજ સાથેનો એમનો વહેવાર જૂથ બહાર બરાબરના હોય તેમ રહેતો. ડરબનમાં સુરતીઓ તેમજ કાઠિયાવાડીઓની અલગ અલગ સંસ્થાઓ હતી. હિન્દુસ્તાનના જ નહીં, બલકે ગુજરાતના જુદા જુદા પ્રાન્તવિસ્તારની અહીં આ છાપ હતી. સુશીલાબહેન ગાંધી તો જાણીતા મશરૂવાળા પરિવારનું સંતાન. એમનાં મૂળ સુરતમાં નીકળે. જ્યારે મણિલાલ ગાંધીનાં મૂળ કાઠિયાવાડમાં. આથી દેખીતી રીતે બન્નેની નાતજાત જુદી લેખાતી. કાઠિયાવાડ હિન્દુ સેવા સમાજ એમને આવકારવા ઠંડોબોળ રહેતો! એમનાં ત્રીજાં સંતાન ઇલાબહેનને ટાંકીને ઉમાબહેન લખે છે: એમને કોઈકે એકાદી વાર ‘વર્ણસંકર’ છો તેમ કહ્યું તેથી ઇલાબહેનને ઊંડી વેદના થયેલી. વળી, જ્યારે ત્યારે આ અંગે ગાંધી પરિવારને તે જણ ટોણોય માર્યા કરતા. બીજી તરફ, સુરતી સમાજ પરિવાર અંગે થોડોઘણો કૂણો વર્તાતો. આ ભેદભાવથી પર રહી ગાંધી પરિવાર ગુજરાતી ઓળખને સતત જાળવી રાખવા પ્રયત્નશીલ રહ્યું છે, તેવું લેખિકા લખે છે.

આ અને આવી ઓળખને જે ઝંઝાવાતો વેઠવી પડે છે તેનાં કેટલાંક દષ્ટાંતો પણ અહીં છે. દેશ દેશ વચ્ચે જ સરહદો બંધાઈ હોય તેવું થોડું છે? સંસ્થાઓ વચ્ચે, જાતિ, ધર્મ, જમાત વચ્ચેય આપણને કોઈક સીમાઓ બંધાઈ હોય તેવું લાગ્યા વગર રહેતું નથી. અને તેને અનેક કારણોય રહેવાનાં.

સંદેશ માંહેના પોતાના ૨૬ જુલાઈ ૨૦૨૦ના એક લેખમાં જાણીતા વિચારક લેખક રમેશભાઈ ઓઝા લખે છે, ‘ટૂંકમાં કાઠિયાવાડમાં મધ્યકાલીન જીવનમૂલ્યો અને અંગ્રેજ પૂર્વેની સામંતશાહી તેની સોળે કળાએ કાયમ હતાં. આધુનિકતાની દિશાની યાત્રામાં કાઠિયાવાડ એક પાછળ રહી ગયેલો, બાજુએ હડસાઈ ગયેલો, લગભગ ભુલાઈ ગયેલો ઉપેક્ષિત પ્રદેશ હતો. કાઠિયાવાડમાં જાણે કે સમય થીજી ગયો હતો. પણ અંગ્રેજો કાઠિયાવાડને ભૂલ્યા નહોતા. તેનો તેમને ખપ હતો. બ્રિટિશ ભારતમાંના ઉપદ્રવીઓ માટે કાઠિયાવાડ આશ્રયસ્થાન હતું. દયાનંદ સરસ્વતીએ તો આધુનિક યુગના એક પ્રસિદ્ધ સંતને ઉત્તર ભારતમાંથી ભાગીને આવેલા અને કાઠિયાવાડમાં છુપાયેલા ગુનેગાર તરીકે ઓળખાવ્યા હતા. ભારતમાં જેટલા સાધુઓ છે એમાંથી લગભગ ૭૦ ટકા સાધુઓ આજે પણ કાઠિયાવાડમાં જોવા મળશે. આજના દિવસે ભારતમાં જેટલા પરમ પૂજ્યો છે તેમના અનુયાયીઓ મોટા ભાગના ગુજરાતીઓ અને તેમાં પણ કાઠિયાવાડીઓ છે, પછી ભલે તે બિન-ગુજરાતી હોય. અહીં કોઈનો વાળ પણ વાંકો ન થાય અને ઉપરથી પુજાય. અંગ્રેજો કાઠિયાવાડનો

ઉપયોગ રાજકીય ઉપદ્રવીઓને તગેડવા માટે પણ કરતા હતા કે જેથી ફરી વાર ૧૮૫૭ જેવી ઘટના ન બને’.

કોણ જાણે! ...આમ આવી સામંતશાહી આપણી જમાતમાં ઢબૂરાઈને પડી છે. આ એકવીસમી સદીમાં અમેરિકા, યુરોપ સમેતના પશ્ચિમી દેશોમાં પથરાઈ આપણી વસાહતમાં પણ આજે આવું જ ચિત્ર જોવા મળે છે.

વારુ, સન ૧૯૬૭ દરમિયાન, આપણને એક ભારે સરસ અંગ્રેજી ફિલ્મ સાંપડી હતી : *Guess Who's Coming to Dinner*. વિલિયમ રોસે પટકથા લખી છે અને સ્ટેનલી કેમરે દિગ્દર્શન આપ્યું છે. આ ચલચિત્રમાં સિડની પોટિયેરે ડૉ. જહોન પ્રેન્ટિસનું પાત્ર ભજવેલું છે. શ્વેત કન્યા જોઆનાના પિતા મેટ ડ્રેયટનનું પાત્ર સ્પેન્સર ટ્રેસીને અફલાતૂન ભજવ્યું છે. તેમ તેની માતા તરીકેનું (ક્રિસ્ટિનાનું પાત્ર) કેથરિન હેપબર્ને મન ને દિલ ઠારે તેવું કર્યું છે. ખ્યાતનામ આફ્રિકન-અમેરિકન દાક્તર વેઈડ પ્રેન્ટિસ ઉદારમતવાદી તેમજ જાણીતા અખબારના પ્રકાશક પિતાની પુત્રી જોઆના ડ્રેયટનના પ્રેમમાં પડે છે અને બન્ને પરણવાનું નક્કી કરી લે છે. તે જાણી વરિષ્ઠ પ્રેન્ટિસ પુત્ર જહોનને કહી બેસે છે, તું ભૂલ કરી બેઠો છે. જવાબમાં જહોન પાછો વળતો નથી; બલકે, તે મક્કમતાથી પિતાને કહી બેસે છે: You think of yourself ‘as a coloured man [while] I think of myself as a man’. (તમે તમારી જાતને હબસી તરીકે જુઓ છો; હું મારી જાતને માણસ તરીકે જોઉં છું.)

... અને, અહીં આપણી પણ મુસીબત શરૂ થાય છે. પૂર્વ આફ્રિકા, ભારત, બ્રિટન સમેત યુરોપમાં પથરાઈ આપણી જમાતને જોઈએ, તપાસીએ તો સમજાય છે, તેય પારદર્શકતાની સપાટીએ ગુજરાતી તરીકે ભાગ્યે જ જોવા પામીએ છીએ. એ ક્યાંક બ્રાહ્મણ છે, ક્યાંક જૈન છે, ક્યાંક પટેલ છે, ક્યાંક લોહાણા છે, વગેરે. પણ આય ઓછું હોય તેમ આ દરેક પેટાસમૂહનાંય પાછાં અનેક નાનાંમોટાં વિભાજનો છે. આટલું ઓછું હોય તેમ વળી બીજાંત્રીજાય આટાપાટામાં આપણી જમાતને ભાળીએ છીએ. એ દિવસોમાં શું આફ્રિકા, આજે શું વિલાયત-યુરોપમાં, આપણી જમાત વેપારઉદ્યોગનાં જૂથ તેમજ નોકરિયાત વર્ગમાં સ્વાભાવિક વહેંચાયેલી છે. પરિણામે પોતપોતાનાં હિતોને કારણે મંડળો રચતી આવી છે. જેમ બીજાંત્રીજાં સમાજજૂથો બને છે તેમ આપણી કોમમાંય આવું બનતું આવ્યું છે.

સ્વામી સચ્ચિદાનંદનું એક અવતરણ ઉદ્ધૃત કરીએ: ‘આપણી પાસે સાંખ્યા છે, પણ સરવાળો નથી. જ્ઞાન છે, પણ દષ્ટિ નથી. પૈસો છે, પણ આયોજન નથી. એટલે છતી શક્તિએ શૂન્ય છે’.

સ્વામીજીએ એમની લાક્ષણિક ઢબે એકતાની વાત અહીં છેડી છે. પણ એમણે ગણિતશાસ્ત્રની એરણે આ વાતને ચડાવી આપી છે. પરંતુ આ ‘શૂન્ય’અવકાશની પરિસ્થિતિ ખરેખર મૂઝવે છે.

રમેશભાઈ ઓઝાએ ગુજરાતમિત્ર માંહેના ૨૬ જુલાઈ ૨૦૨૦ના એક લેખમાં લખ્યું તેમ, ‘લોહી સિવાયના બાકીના પરિવારોને રચવા માટે અને રચ્યા પછી ટકાવી રાખવા માટે માણસ બે રસ્તા

અજમાવે છે. એક રસ્તો છે ઓળખનો અને બીજો રસ્તો છે ઉદ્દેશનો. આપણે બ્રાહ્મણ છીએ કે હિન્દુ છીએ અથવા મુસલમાન છીએ એટલે પરિવાર રચવાનો છે. આ ઓળખ થઈ. આપણે બ્રાહ્મણ છીએ, હિન્દુ છીએ કે મુસલમાન છીએ એટલે દેખીતી રીતે મહાન છીએ એ ઓળખને પાકી કરવા માટેનો વરખ થયો. ઉપરનો ઓપ થયો. ધીરે ધીરે વરખનો ચળકાટ મૂળ પદાર્થની જગ્યા લઈ લે. આ ઓળખનું મિથ્યાભિમાન થયું. આપણે મહાન છીએ માટે આપણે આપણી મહાનતા સ્થાપિત કરવી જોઈએ, સરસાઈ મેળવવી જોઈએ અને બીજાઓ પાસે કબૂલ કરાવવું જોઈએ એ ઉદ્દેશ થયો’.

જગત બે સાલ પહેલાં જેની જન્મ-દ્વિશતાબ્દી ઊજવી રહ્યું હતું તે વિદ્વાન ચિંતક અને ફિલસૂફ કાર્લ માર્ક્સને નામે એક વાક્ય બોલે છે: 'It is not the consciousness of men that determines their being, but, on the contrary, their social being that determines their consciousness.' (માનવીની અસ્મિતા તેનું અસ્તિત્વ નિશ્ચિત નથી કરતું, બલકે તેનું સામાજિક અસ્તિત્વ તેની અસ્મિતાને નિશ્ચિત કરતું હોય છે.)

પાનબીડું:

આપણે બધા થોડા વધારે માણસ, થોડા વધારે ભારતીય ન થઈ શકીએ?

“મારા દેશની ગમે એવી વિશેષતા શી છે? અહીં અસહિષ્ણુતા કે અંતિમવાદી વલણ માટે પરસ્પર દોષારોપણ થતું રહેશે છતાં વાસ્તવિકતા એ છે કે આ દેશમાં ઉદારમતવાદી હિન્દુઓની સંખ્યા કદર માનસિકતા ધરાવતા હિન્દુઓથી ઘણી વધારે છે. આજે પણ આ સાચું છે. એવું અન્ય કોમ માટે પણ કહી શકાય. જો કે આ સત્ય હોવા છતાં વાતાવરણ ડહોળાયું હોય એવું લાગે, સલામતી અને લાગે તે કહેવાની હિંમત ઓછી થતી લાગે તો તમામ ઉદાર માનસિકતા ધરાવનારાઓએ અવાજ વધારે બુલંદ કરવો પડશે. મારા તમામ ઉત્તમ મિત્રો હિન્દુ કે પારસી કે જૈન છે એનું કારણ એ તમામ ભારતીય પહેલાં છે મારી જેમ, પછી બીજી ઓળખ. આપણે બધા થોડા વધારે માણસ, થોડા વધારે ભારતીય ન થઈ શકીએ? આજે સમયની આ માંગ છે એવું નથી લાગતું?”

– શરીફા વીજળીવાળા

(શરીફાબહેનની ફેઈસબુક વોલ પરથી સાભાર)

હેરો, ૨૯ જૂન-૨૯ જુલાઈ ૨૦૨૦

કોરોનાના કપરા કાળમાં કચ્છમાં આરોગ્યસેવાઓ

લીલાધર ગડા

૧

પછડાટ આપવી એ કુદરતનો ક્રમ છે તો પડીને ઊભા થવું એ માણસનો સ્વભાવ છે. તમામ આફતોને મનુષ્ય પડકાર આપે છે અને શક્ય એટલી આફતોને તે અવસરમાં બદલે છે, કારણ કે એ માણસ છે. અનાવૃષ્ટિ, અતિવૃષ્ટિ, પૂર, વાવાઝોડાં, ધરતીકંપ, રોગચાળા, મહામારીઓ, યુદ્ધો... કુદરતી કે માનવસર્જિત હોનારતો-દુર્ઘટનાઓનો માણસ સાક્ષી બને છે, સહન કરે છે, સામનો કરવાનું સાહસ ખેડે છે અને અંતે વિજયી નીવડે છે. ફરી પાછી નવી આફત એના આંગણે આવી ઊભી રહે છે. પછડાટો પછી માણસનું ઊભા થવું સ્વયં એક ઇતિહાસ બને છે. વ્યક્તિગત રીતે કે સંયુક્તપણે માણસ પ્રકોપો સામે લડાઈ કરે છે તેની નોંધો નાના સ્તરે કે મોટા પાયે લેવાય તે અગત્યનું છે, કારણ કે આવા નાનામોટા પ્રેરક ઇતિહાસો ભવિષ્યની લડાઈઓ માટે માણસના ભાથામાં તીરની જેમ સચવાઈ જાય છે.

રોગચાળા કે મહામારીઓ સામે માણસની લડાઈ અવિરત છે, માનવસૃષ્ટિના જન્મથી છે. વર્તમાન સમયમાં માણસને મહામારી સામે ત્રણ મોરચે લડાઈ આપવાની હોય છે. મહામારીને કારણે ઉત્પન્ન થતી આર્થિક અને સામાજિક વિષમ પરિસ્થિતિમાં ટૂંકા અને લાંબા ગાળાની શરતો આપવી, રોગની આડઅસરો સામે લડત આપવી, દર્દીઓને ઔષધો આપવાં અને આ રોગોને ઊગતા ડામવા માટે રસીઓનું સંશોધન અને આવિષ્કાર કરી, મોટા પાયે રસીકરણ કરી માનવજાતને એ રોગમાંથી મુક્તિ અપાવવી.

કોરોના મહામારી માનવજાતે જોયેલી, જાણેલી અને અનુભવેલી મહામારીઓમાં વિશિષ્ટ પ્રકારની છે. એના સંક્રમણના વ્યાપના પ્રમાણમાં એનાથી થતા મૃત્યુનું પ્રમાણ ઓછું છે પરંતુ એનો ભય, ડર, હાઉ વધારે છે. એનું એક કારણ આજે માહિતી આદાનપ્રદાનની સુવિધા અને સરળતા છે. છતાં પણ અન્ય કોઈ બીમારીઓ કરતાં કોરોનાએ આર્થિક, સામાજિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે વધારે

આડઅસરો કરી છે. અહીં એની વીગતે વાત નથી કરવી પરંતુ નાના સંવેદનશીલ સમૂહો કે વ્યક્તિઓએ અસરગ્રસ્ત વ્યક્તિ કે સમુદાયોની પડખે ઊભા રહી એને રાહતો પહોંચાડી છે એની નોંધો ટપકાવવી મુનાસિબ છે, જરૂરી છે.

પશ્ચિમ કચ્છના અબડાસા, લખપત, નખત્રાણા અને માંડવી તાલુકાનાં લગભગ ૪૦૦ ગામડાં પૂર્ણકાલીન આરોગ્યસેવાઓથી વંચિત છે. પાંખી વસ્તી અને મોટો વિસ્તાર ધરાવતા આ વિસ્તારોને આમ પણ આરોગ્યસેવાઓ પ્રદાન કરવી સરળ નથી. માંડવી તાલુકાના પશ્ચિમ છેડે અંતરિયાળ વિસ્તારમાં બારસો જેટલી વસ્તી ધરાવનાર ગામ ભોજાયમાં ભોજાય સર્વોદય ટ્રસ્ટ નામે સંસ્થા નવા અભિગમ અને દષ્ટિકોણ સાથે આરોગ્યક્ષેત્રે આ વિસ્તાર માટે કાર્ય કરે છે. વિવિધ મેડિકલ ફેકલ્ટીઓના પૂર્ણકાલીન ડોક્ટરો નાના ગામડામાં આવે નહીં એટલે સંસ્થા સૌથી વધારે જરૂરત હોય તેવી ત્રણ-ચાર ફેકલ્ટીઓના નિષ્ણાત ડોક્ટરોને મુંબઈથી બોલાવી નિશ્ચિત સમયાંતરે મેડિકલ કેમ્પોનું આયોજન કરે છે અને આવી પ્રત્યેક શિબિરમાં ૫૦થી ૬૦ જેટલાં ઓપરેશનો થતાં હોય છે. આવી શિબિરોમાં નિદાનથી ઓપરેશન સુધીની સર્વ સુવિધાઓ વિના મૂલ્યે આપવામાં આવે છે.

આંખોના રોગ મુખ્યત્વે મોતિયા માટે અને મહિલાઓનાં પ્રજનન અવયવોના રોગો માટેની જરૂરિયાત સૌથી વધારે હોય છે. આંખ વિભાગમાં કાયમી ડોક્ટર હોવાથી એ વિભાગમાં ઓપરેશનો ૬૬ ટકા રાહતથી કરવામાં આવે છે અને વૃદ્ધ, નિરાધાર દર્દીઓનાં ઓપરેશનો વિના મૂલ્યે થાય છે.

સ્ત્રીરોગ શિબિરોનો લાભ લેતી મહિલાઓને બે રોગ બહુ પીડા આપે છે અને આ પીડા માત્ર શારીરિક નથી હોતી કિન્તુ માનસિક રીતે પણ એને થકવી નાખે છે. ગર્ભાશયની ગાંઠો – fibroids, ઓવરીની ગાંઠને કારણે યોનિમાંથી રક્તસ્રાવ સતત થયા કરે છે, એને કારણે હિમોગ્લોબિન ઘટે છે, વજન ઘટે છે, થાક વરતાય છે અને તે કૃશકાય થતી જાય છે. બીજી સમસ્યા છે ગર્ભાશયનું કાયામાંથી બહાર આવી જવું, જેને prolapse of uterus કહે છે. આ શારીરિક સમસ્યા ઉપરાંત સામાજિક સમસ્યા બની રહે છે. દર્દી ખાંસી ખાય છે, માનસિક તાણમાં હોય છે, લઘુશંકા કે ગુરુશંકાએ જાય છે ત્યારે ગર્ભાશય કાયામાંથી બહાર આવી જાય છે, જેને ગંદા હાથો વડે પાછું કાયામાં ધકેલવું પડે છે. અમુક કિસ્સાઓમાં એ અંદર જતું નથી અને બહાર લટક્યા કરે છે. એનાથી ઇન્ફેક્શન થાય છે, પરુ જમા થાય છે અને અસહ્ય દુર્ગંધ આવે છે. મહિલાને આની સાથે જીવવાનું છે. મહિલાઓનાં પ્રજનન અવયવોના આ રોગોનો એકમાત્ર ઉપાય છે ગર્ભાશયનું કાઢી નાખવું – hysterectomy. નાનાં શહેરોમાં આવાં ઓપરેશનોનો ખર્ચ રૂ. ત્રીસેક હજાર આવે, જ્યારે મોટાં શહેરોમાં રૂ. પચાસ હજારથી એક લાખ જેટલો આવે છે. ગરીબ કે મધ્યમ વર્ગના પારિવારિક બજેટમાં મહિલા આરોગ્ય માટેનું પ્રાવધાન સૌથી છેલ્લે આવે છે એટલે આટલી મોટી રકમ ઓપરેશન માટે ફાળવવી મુશ્કેલ હોય છે. આ સંજોગોમાં આવાં ઓપરેશનો માટે સરકારી હોસ્પિટલો, સખાવતી હોસ્પિટલો અથવા મેડિકલ કેમ્પો પર આધાર રાખવો પડે છે. ભોજાય સર્વોદય ટ્રસ્ટ ૧૯૯૯થી એટલે કે છેલ્લાં વીસ વર્ષથી પ્રજનન અવયવોના રોગથી પીડાતી મહિલાઓ માટે કામ કરે છે. વીસ વર્ષ દરમિયાન પ્રતિ વર્ષ ચારથી પાંચ શિબિરોનું આયોજન કરી અત્યાર સુધીમાં

અંદાજે પાંચ હજારથી વધારે બહેનોની ઓપરેશન દ્વારા તકલીફોને દૂર કરી છે.

વર્ષ ૨૦૧૯-૨૦૨૦ની છેલ્લી શિબિર

પ્રથમ લોકડાઉન ૨૪ માર્ચથી ૨૧ દિવસ માટે લાગુ થયું. એક પખવાડિયામાં જ માનવજીવનમાં વિવિધ ક્ષેત્રો અને પાસાં પર પડેલી વિપરીત અસરો વર્તાવા લાગી જે દિવસો જતાં વધારે વિકટ બની, જેનો અનુભવ દરેક વ્યક્તિ, પરિવાર અને સમાજને થયો. અહીં આપણે આરોગ્યક્ષેત્રે ઊભી થયેલી સમસ્યાઓ અને અસરોની વાતો કરીશું. લોકડાઉનના પ્રથમ સપ્તાહમાં દવાખાનાં, નર્સિંગ હોમો, ખાનગી અને સખાવતી હોસ્પિટલો લગભગ બંધ થઈ ગયાં અથવા આંશિકરૂપે ઓપીડી વિભાગો ચાલુ રહ્યા. નગણ્ય સંખ્યામાં દર્દીઓને દાખલ કરવામાં આવતા અને ઓપરેશનો કરવાનું બંધ જ હતું. આ સિલસિલો દોઢેક મહિનો લંબાયો. આ સમયગાળા દરમિયાન કોરોનાને કારણે મૃત્યુ પામનારાઓ કરતાં સારવારના અભાવે અન્ય રોગોને કારણે મૃત્યુશરણ થયેલા દર્દીઓની સંખ્યા વધારે છે. સરકારી હોસ્પિટલો અને કેટલીક સખાવતી હોસ્પિટલો કોરોનાના દર્દીઓની સારવાર માટે મુકરર થઈ. આનાથી ગરીબ દર્દીઓને મફત અથવા રાહતના દરે મળતી આરોગ્યસેવાઓ છીનવાઈ ગઈ. ખાનગી દવાખાનાં, નર્સિંગ હોમો અને હોસ્પિટલોએ આનો ફાયદો ભરપૂર માત્રામાં ઉઠાવ્યો. ચિકિત્સા, પરીક્ષણો અને ઓપરેશનના ભાવ બમણાથી વધારે થઈ ગયા અને ગરીબ માણસ આરોગ્યસેવાઓથી વંચિત થઈ ગયો. મેડિકલ કેમ્પો પણ બંધ થઈ ગયા એટલે એમની એના પરની આશા પણ ગઈ. લોકડાઉનના દોઢ મહિના પછી બહેનોના ફોન આવવા લાગ્યા અને ઘણી બહેનો પગે ચાલી અથવા જે વાહન મળ્યું તે લઈ રૂબરૂ આવી.

ભોજાય સર્વોદય ટ્રસ્ટનો સ્ટાફ એના સંચાલકો કરતાં વધારે સંવેદનશીલ છે. મહિલાઓની પ્રજનન અવયવોની બીમારીની ગંભીરતા તેઓ મહેસૂસ કરતા હતા. તેઓ જાણતા હતા કે આ રોગના ઉપચારમાં થનારો વિલંબ જીવલેણ બની શકે છે. જે મહિલાઓનું હિમોગ્લોબિન વધારે માત્રામાં ઓછું થઈ જાય તેમને લોહી ચડાવવું જરૂરી બને છે. લોકડાઉન સમયમાં લોહીના દાતાઓએ પણ લોહી આપવાનું બંધ કર્યું. ધંધાદારી લોહી આપનારાઓ પાસેથી લોહી મેળવવું પણ બહુ મોંઘું બની ગયું. કોરોનાની આવી કેટલીય અગણિત આડઅસરોનો માનવસમુદાય ભોગ બન્યો હશે.

હોસ્પિટલના સ્ટાફે સંચાલકો પાસે મેડિકલ કેમ્પો અને આંખની હોસ્પિટલમાં ઓપરેશનો શરૂ કરવાની વિનંતી કરી અને તે માટે જિલ્લા આરોગ્ય અધિકારી પાસે ગરીબ દર્દીઓની તકલીફો અને પરેશાનીની વીગતો રજૂ કરી સંસ્થાની વિશિષ્ટ આરોગ્યસેવાઓ શરૂ કરવા મંજૂરી માગી. જિલ્લા આરોગ્ય અધિકારી અને તાલુકા આરોગ્ય અધિકારીએ અમારી વાત હમદર્દીથી સાંભળી. ગરીબ દર્દીઓની લાચારી એમને પણ સ્પર્શી ગઈ અને અમુક શરતોને આધીન એમણે મેડિકલ કેમ્પો કરવાની મંજૂરી આપી. મેડિકલ કેમ્પમાં ક્ષમતાના ૪૦ ટકા દર્દીઓનાં ઓપરેશનો કરવાં અને તમામ દર્દીઓના કોવિડ-૧૯ ટેસ્ટ કરાવી લેવા. સૌથી મૂઝવણભરી શરત હતી કે મેડિકલ કેમ્પોમાં સ્થાનિક ડોક્ટરો દ્વારા ઓપરેશનો કરાવવાં કારણ કે મુંબઈથી આવનાર ડોક્ટરોને ૧૪ દિવસ સુધી ફરજિયાત ક્વોરેન્ટાઇન રહેવું પડે. એમની છેલ્લી શરત અમને આશીર્વાદરૂપ નીવડી. સ્થાનિક

ડોક્ટરોની કુશળતા અને ક્ષમતા અંગે અમને સાચો પરિચય થયો અને મેડિકલ કેમ્પો માટે મુંબઈ પરનું અવલંબન ઘટી ગયું.

જૂન મહિના દરમિયાન સ્ત્રી-રોગ શિબિર અને જનરલ સર્જરી શિબિર દરમિયાન ત્રીસ ઓપરેશનો થયાં અને આંખનાં સિત્તર ઓપરેશન મળી કુલ એકસો ઓપરેશન થયાં. જૂન મહિનાની કાર્યવાહીનો ખર્ચ હિસાબ કરતાં અમારા આશ્ચર્ય વચ્ચે જાણવા મળ્યું કે અગાઉના કેમ્પો કરતાં અત્યારના કેમ્પના ખર્ચમાં ત્રીસેક ટકા જેટલો ઓપરેશન દીઠ ખર્ચ ઓછો થયો છે. મુંબઈથી આવનાર સ્વયંસેવકો અને ડોક્ટરોની મુસાફરીનો ખર્ચ બાદ થઈ ગયો. ઓપરેશનોની સંખ્યા મર્યાદિત હોવાથી અન્ય લોજિસ્ટિક ખર્ચો પણ ઓછા થયા. સૌથી આનંદની વાત એ હતી કે ઓછા ખર્ચે કેમ્પો થતા જાણી અનુદાતાઓ પણ રાજી થયા અને એમણે હોંશે હોંશે વર્ષ ૨૦૨૦-૨૦૨૧નાં તમામ મેડિકલ કેમ્પો અને ઓપરેશનો માટે અનુદાન આપ્યું. અમે પ્રતિ બે મહિને શિબિરો યોજવાને બદલે પ્રતિ મહિને આરોગ્યશિબિરોનું આયોજન નિશ્ચિત કર્યું. જેથી વાર્ષિક કાર્યવાહીમાં બહુ ફરક ન આવે અને એટલી જ સંખ્યામાં દર્દીઓને રાહત મળે.

આ ઘટના નાની છે જે વિશ્વના નકશા પરના એક નાનાશા ટપકા જેવા સ્થળે બની છે, પરંતુ એની પાછળનું વિચારબીજ અનોખું છે. કોરોના સામેના મહાયુદ્ધને માણસે જીતવું પડશે. આવી લડાઈઓ અસ્તિત્વ માટેની લડાઈઓ છે. રામસેતુની ખિસકોલી જેમ દરેકનું પ્રદાન જરૂરી છે. આવી નાની નાની હજારો નોંધો ટપકાવીને એક ઇતિહાસનું સર્જન થાય છે. અસ્તિત્વ માટેના સંઘર્ષનો ઇતિહાસ લખાય, સચવાય અને વંચાય એ જ અગત્યનું છે.

૨

વિશિષ્ટ બાળકો (મંદબુદ્ધિ ધરાવતા) માટેની નિવાસી તાલીમ શાળાઓ ‘માનસ’ (ભોજાય-કચ્છ) તથા ‘માનસી’ (બિદડા-કચ્છ)માં આ વર્ષે ઉનાળું વેકેશન સમય કરતાં વહેલું અચાનક આવી ગયું હતું. કોરોના નામના દૈત્યથી બચવા સરકારે છોડેલા હુકમોનો અમલ બધા તુરંત કરવા લાગ્યા હતા. આ બધી બાબતોથી અણજાણ અમારી બંને સંસ્થાનાં બાળકો માટે અમારે વાલી સાથે મળીને નિર્ણય લેવાનો હતો.

આ બાળકોમાં કાં તો વધારે પડતો ડર લાગવો અથવા બિલકુલ ડર નહીં લાગવો એવાં બે અંતિમો હોય છે. એટલે સૌ પ્રથમ વહેલું વેકેશન મળે છે તેની ખુશી સાથે બાળકોને ઘરે જતાં વેકેશન દરમિયાન શું શું ધ્યાનમાં રાખવું તેની તાલીમ શરૂ કરી દીધી હતી. શિક્ષકોએ દરેક બાળક માટે ઘરે બેસીને કરવાનાં કાર્યોની યાદી બનાવી દીધી હતી. વાલીઓ સાથે ઊંડાણપૂર્વક વાત કરીને બાળકોને ધ્યાનમાં રાખી ઘરમાં પ્રવૃત્તિઓ કેવી રીતે કરાવવી તે પણ સમજાવવામાં આવ્યું હતું.

કેટલાક વાલીઓનું કહેવું હતું કે અમે ઘેર લઈ જઈએ તેના કરતાં આ બાળક આપની પાસે વધારે સ્વસ્થ અને સલામત છે. અમે આ વાત બખૂબી જાણતા હતા પણ આ સમસ્યા અલગ હોવાથી બાળકોને વેકેશન આપવાનું નક્કી કર્યું હતું. નજીકના ગામેથી વાલીઓ વાહન સાથે આવ્યાં અને

બાળકોને લઈ ગયાં પણ દૂર રહેતાં કે બહારગામનાં બાળકોને લઈ જવાં કે મોકલવાં સહેલું નહોતું. આથી વેકેશન આપવાની પ્રક્રિયા લગભગ એક મહિના જેવી ચાલી. મુંબઈનાં બાળકો જઈ શક્યાં નહીં અને સંસ્થામાં જ રહ્યાં.

સમાંતરે લોકડાઉન-૧ પૂરું થતાં બીજું શરૂ થયું અને લંબાતું ગયું ત્યારે શિક્ષકો તથા અન્ય કર્મચારીઓને પણ ઘરે પાછા જવાની અગવડ વેઠવી પડી. આ બાળકો લાંબા સમય સુધી ઘરમાં પુરાઈ રહે તો વર્તનસંબંધી સમસ્યાઓ ઉદ્ભવશે જ એ જાણ હતી.

બંને સંસ્થાના શિક્ષકો સતત વાલીઓના સંપર્કમાં રહેતા હતા, જેથી બાળકોને સમજી શકાય. જૂન મહિનામાં બાળકો સાથેની વાતચીત દરમિયાન અમે મહેસૂસ કરી શક્યા કે કેટલાંક બાળકો ઘરમાં મૂંઝાઈ રહ્યાં છે તો કેટલાંક વિહ્વળ થઈ રહ્યાં છે. કેટલાંક બાળકોને શિક્ષકો સાથે વાત કરવી ગમતી હતી એટલે વાલીઓ પણ વિના સંકોચે સંપર્ક કરી રહ્યાં હતાં.

જેમ જેમ લોકડાઉન લંબાતું હતું તેમ તેમ અમારી મથામણો વધતી હતી. આખરે અનલોક શરૂ થવાના સમાચાર મળ્યા એટલે બધા જ કર્મચારી અને શિક્ષકોનો એકસરખો સૂર આવ્યો: વાહનો શરૂ થતાં જ અમે સંસ્થામાં આવી જઈશું અને કોરોનાસંબંધી દરેક બાબતોને ધ્યાનમાં રાખી તેનો અમલ કરીશું. શાળાઓ શરૂ કરવાની છૂટછાટ ન મળે તોપણ બધાનો અભિગમ એ જ હતો કે બાળકો અહીં વધારે સલામત અને સ્વસ્થ રહેશે.

આખરે ૧૫ જુલાઈ સુધી ૫૦% બાળકોને બોલાવી લેવાનો નિર્ણય બધાએ મળીને લીધો. સરકારી શાળાઓ હમણાં ખૂલવાની નથી જ એ જાણ હોવા છતાં બંને સંસ્થાની ટીમે સકારાત્મક વલણ અપનાવ્યું. વાલીઓનો સૂર પણ એક જ હતો કે જ્યારે કહેશે ત્યારે બાળકને પાછો તાલીમ માટે મૂકી જઈશું. પ્રથમ તબક્કાની તૈયારીઓ જુલાઈના બીજા અઠવાડિયાથી શરૂ થઈ ગઈ હતી અને માનસ-માનસીમાં ૧૭ જુલાઈથી ૫૦% બાળકો આવવાં શરૂ થઈ ગયાં. બાળકોનાં વાલીને પહેલેથી જ બધી તૈયારી કરી રાખવાની હોવાથી પ્રવેશ વખતે બિલકુલ સમય બગાડ્યા વગર બધી માહિતી લઈ લેવામાં આવી.

તાલીમશાળાનાં બાળકો તથા કર્મચારીઓએ કોરોનાસંબંધિત મુખ્ય નિયમો બરાબર પાળ્યા છે. બાળકો રાજીખુશીથી તાલીમશાળામાં આવ્યાં છે તેનો અમને આનંદ હતો. પણ દીકરાઓ અને દીકરીઓના વર્તન વિશેની સમસ્યાઓમાં ખૂબ ફરક હતો. દીકરીઓ ઘરકામની પ્રવૃત્તિ સાથે ભણતર, વગેરેમાં પરોવાયેલી રહી તેથી અન્ય કોઈ ફરિયાદો નહોતી પણ દીકરાઓને સતત પ્રવૃત્તિમય નહીં રાખવાને કારણે વર્તનસંબંધી સમસ્યાઓ ઘણી હતી.

છેલ્લા સવા મહિનામાં જે તારણ કાઢ્યું તે એવું રહ્યું કે બાળકોની ક્ષમતાઓ ઘટી ગઈ હતી. કેટલીક દીકરીઓ પોતાની બહેનપણી મળશે તે વિચારે ખુશીથી આવી હતી પણ ૫૦%માં તેની સાથેની સહેલી ન દેખાતાં શાળામાં તાલીમ વખતે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી શકતી નથી. સામાન્ય જ્ઞાનમાં પણ ઘટાડો થયો છે. કાશ, અમે જૂન મહિનામાં જ શાળા શરૂ કરી શક્યા હોત.

કોરોના કે એના જેવી કોઈ આફત સમયે જડ નિયમોને વળગી રહેવાને બદલે સંજોગો પ્રમાણે નિર્ણયો લઈને અનુસરવું જોઈએ, કારણ, સંજોગો એકસરખા હોતા નથી. નિર્ણયોમાં લવચીકતા લાવવી એ જ આપણી દૂરંદેશી હોવી જોઈએ એવું અમે સૌ માનીએ છીએ.

આ અંકનાં લેખકો

સંપાદક

સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર : ૩૦૨ બી, શ્રવણ રેસિડેન્સી, કોસ્મિક એન્કલેવ, સમા, વડોદરા ૩૯૦ ૦૨૪,
Email: sitanshuy@gmail.com

હેમન્ત દવે : ઇતિહાસ વિભાગ, માનવવિદ્યાભવન, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભવિદ્યાનગર
૩૮૮ ૧૨૦, મો. ૯૮૨૫૦૧૦૨૬૧, Email: hemantdave@spuvvn.edu

લેખકો

રાજેશ પંડ્યા : એ-૫, ઋતુરાજ સોસાયટી, સમા રોડ, વડોદરા ૩૯૦ ૦૨૪
મો. ૯૪૨૯૨ ૫૫૯૫૭

રસીલા કડીઆ : ૮ જયમા સોસાયટી, માનસી કોસ રોડ, સેટેલાઈટ,
પાણીની ટાંકીની બાજુમાં, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૫
મો. ૯૭૩૭૨ ૪૨૦૯૬

વિપુલ કલ્યાણી : Email: vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

લીલાધર ગડા : શ્રી ભોજાય સર્વોદય ટ્રસ્ટ (ભોજાય હોસ્પિટલ), ગામ: ભોજાય, તા. માંડવી, કચ્છ
મો. ૯૮૭૯૫૦૬૦૫૯

ગાંધીજીને પહેલવહેલા ક્યારે જોયા એ યાદ નથી. કદાચ જોયા એ કરતાં પહેલાં એમનું વાતાવરણ અનુભવ્યું. પહેલાં દસ વર્ષોની એમની યાદ એક દોસ્ત તરીકેની – જેમની સાથે રમી શકાય, સાબરમતી નદીમાં છબછબિયાં કરી શકાય, ઝઘડો કરી શકાય અને લખતાં-વાંચતાં આવડ્યું એ પહેલાં જેમને નામે કાગળો લખાવી શકાય તેવા.

– નારાયણ દેસાઈ

(જીગરના ચીરા, આવૃત્તિ બીજી, ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૪ની લેખકની પ્રસ્તાવના:
'થોડું અંગત... થોડું જાહેર')

(ગમતાંનો કરીએ ગુલાલ, ગ્રંથ ૧૩, ઓક્ટોબર ૨૦૧૪-માંથી સાભાર.)

પિંડિલાઈટ

પિંડિલાઈટ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ લિ. મુંબઈ – ફેવિકોલ બ્રાન્ડના નિર્માતા

કવિ
કલા

લાઠીના રાજવી સુરસિદ્ધ ગોહિલ 'કવિ કલાપી'
ભુજના ચિત્રકાર એલ. સી. સોનીએ બનાવેલ તસવીર